

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚҚА БІЛІМ БЕРУ УЎЗИРЛІГІ

ЎЖІНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКІС МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТІ КАФЕДРАСЫ

Қазақ тілі және әдебиеті тәлім бағдары бойынша
4 курс студенті

Табылдыбаева Перизат Жалғасовнаның

БІТІРУ МАМАНДЫҚ ЖҰМЫСЫ

**Тақырып: Көркем шығармалардағы фразеологизмдер және
оларды аудару мәселелері**

Ғылыми жетекші:

ф.ғ.к., доц. А. Оразымбетов

Нөкіс-2015 ж.

Қорғауға ұсынылды.

Шет тілдері факультеті
деканы: _____ ф.ғ.к. доц. Д. Мамырбаева

Кафедра меңгерушісі: _____ доц. А.Оразымбетов

Ғылыми жетекші: _____ доц. А.Оразымбетов

Табылдыбаева Перизаттың «Көркем шығармалардағы фразеологизмдер
жіне оларды аудару мәселелері» тақырыбындағы бітіру мамандық жұмысына
мемлекеттік аттестация комиссиясы қарарымен «_____» (_____%)
қойылсын.

МАК бастығы: _____

МАК бастығы орынбасары: _____

МАК мүшелері: _____

_____

_____

_____

Комиссия хаткері: _____

_____ 2015 ж

МАЗМҰНЫ

Кіріспе.....

I-тарау. Фразеологизмдердің түрлері, белгілері және тұрақты тіркестердің басқа тілдік тұлғалардан айырмашылығы

1.1 Фразеологизмдердің түрлері және тұрақты тіркестердің басқа тілдік тұлғалардан айырмашылығы.....

1.2 Фразеологизмдердің белгілері.....

1.3 Фразеологизмдер және олардың зерттелуі.....

II-тарау. Көркем шығармалардағы фразеологизмдердің ролі және оларды аудару мәселесі.

2.1. Аударма тарихы және теориялық мәселелері.....

2.2 Фразеологизмдерді аудару мәселелері.....

2.3 Фразеологизмдердің көркем шығармалардағы қызметі және оларды аударудың жолдары.....

Қолданылған әдебиеттер.....

Автордың аннотациясы

Тақырыптың актуальдығы: Фразеологизмдер мәселесі тіл білімінде әлі де шешілуі тиіс проблемалары көп тарау. Фразеологизмдер тіліміздегі тұрақты сөз тіркестері. Оларды аудару мәселесі жан-жақты зерттеуді талап ететін мол ғылыми қазына. Сондықтан бұл тақырыпты зерттеу, анализдеу көкейтесті мәселе.

Жұмыстың мақсаты мен міндеттер: Көркем шығармалардағы фразеологизмдерді аударуда тақырыбын зерттеу барысында ең алдымен тіліміздегі тұрақты сөз тіркестерінің қолданылуы, оның еркін сөз тіркестерінен өзгешелігі, фразеологизмдердің түрлерінің тіл біліміндегі қолданылу орны. Көркем шығармалардағы фразеологизмдерді аударудан нақты мысалдар келтірілді.

Зерттеу методикасы, әдістері: Зерттеу объекті етіп алынған мәселемізді теориялық зерттеулерден ретімен пайдаланып отырдық. Бұл тақырыпта негізінен түсіндіру, талдау, тіл фактілеріне бақылаулар жүргізу т.б. тіл білімінде қолданылып жүрген әдістерден пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелерінің ғылыми жаңалықтары: Зерттеу жаңалығы тақырыптың көкейтестілігіне байланысты. Бұл жұмыст фразеологизмдерді аударудың ерекшелігі жайлы зерттеуде орындалған арнаулы жұмыс болды.

Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңызы мен ұсынысы: Фразеологизмдерді аудару ерекшеліктері көрсетілген. Сондықтан бұл жұмыстан қазақ тілінің лексикология саласына қатысты еңбектер жазуда, фразеологиялық сөздіктер түзуде пайдалануға болады.

Жұмыстың құрылысы мен ізбе-ізділігі: Жұмыс кіріспе бөлім, қорытынды және пайдаланатын әдебиеттер тізімінен өзге негізгі бөлімнің үлкен үш тарауынан тұрады. Жұмыс қажетті әдебиеттерге сүйене отырып, ізбе-ізділікпен жазылды. Пайдаланған әдебиеттердің библиографиясы жасалып, зерттеушілердің айтқан пікірлері мен ғылыми тұжырымдарына сілтеме беріліп барылды.

Ғылыми басшы: _____ **ОРАЗЫМБЕТОВ А.**

Студент: _____ **ТАБЫЛДЫБАЕВА П.**

Кіріспе

Тіл – ғасырлар жемісі, халық мұрасы, ұлттық қазына. Халық өміріндегі тарихи бел-белестер, ұлы өзгерістер, сыры ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы жетеді. Ұлт мәдениетінің негізгі көрсеткіші – көркем әдебиеттің де шынайы болмысы, шеберлігі оның тілі арқылы көрінеді. Ал осы тілдің бейнелілігін, байлығын арттыра түсетін сөздік қордың ауқымды бөлігі – фразеологизмдер болғандықтан, әлем жұртшылығы ХХІ ғасырдың табалдырығын аттаған бүгінгі таңда әдеби тілдің фразеологиялық қорын зерттеудің теориялық және практикалық жағынан да өз негізі бар.

Жалпы, тіл білімінде фразеология мәселесі көп зерттеліп келеді десек те, әрбір әдеби тіл кезең ерекшелігін ашатын оның бай фразеологиялық қоры мен құрамы туралы арнайы зерттеулер жүргізілген емес. Яғни біздің бұл тақырыпқа арнайы баруымыздың себебі, әдеби тіл дамуының ұлттық кезең сипатын танытатын алғашқы көркем қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдер ғылыми тұрғыдан зерттеу нысаны болған емес. Бұл – бір. Екіншіден, ХХ ғасыр басындағы қазақ прозасы тілі әр түрлі себептермен толыққанды зерттелмей келеді. Бұның үстіне осы кезең қазақ жазушылары шығармаларының аттары аталмай келгендері де болды. Шындығында, әдеби тілдің ілгері дамуына азды-көпті үлес қосқан ірілі-ұсақты кез келген қаламгердің аты аталып, шығармалары тілі жағынан да ғылыми айналымға енуі тиіс деген филологиядағы пікірлерді (профессор Б.Кенжебаев) ескеріп, алға тартар болсақ, зерттеу нысанының өзектілігі де осыдан анық көрінетіні сөзсіз.

Тілдегі фразеологизмдер – тілдік бірліктердің ішінде аккумулятивтік қызметі ерекше байқалатын, бірнеше мыңжылдықтар бойына пайда болып, дамып, қалыптасқан, әдеби тіл дамуы кезеңдерінің өзіндік ерекшелігін айқындайтын тілдің ажырамас бір бөлігі. Әр жазушы өз өресіне қарай тілдің фразеологиялық қорынан қажетін алады да, өз кезегінде әдеби тілдің дамуына үлесін қосып отырады. Шын мәніндегі ағылшын көркем әдебиетінің ұлы тұлғалары ретінде танылып, Шекспирмен негіздеген жазба әдеби тіл

дәстүрін әрі қарай жалғастырған ағылшын жазушылары осы тіл қазынасын мәнді материал, көркем құрал етіп, әдеби тілдің көркемдік дамуын ілгерілетті.

Көркем шығарма тілінің фразеологиялық қорын зерттеу – бір жағынан жалпыхалықтық тілдің кезеңдік ерекшелігін терең білуге себептесе, екінші жағынан, әр суреткердің тіл шеберлігін жан-жақты ашып, оның әдеби тілімізді дамытудағы рөлін анықтаудың бірден бір жолы болып табылады. Себебі фразеологизмдер көркем әдебиет (проза) қажетін өтеуде халықтың эстетикалық талғамын ақтайтын ең бір күшті тілдік құрал болып келеді. Сондықтан әдеби тіл дамуы кезеңдерінің көркемдік сипатын танытуда қомақты материалды «тілдің әдебилік сипаттарының біреуі» – фразеологизмдер береді.

Көркем шығарма тілін біршама терең зерттеген орыс ғалымы А.И.Ефимов әдеби тілдің негізі жалпыхалықтық екенін және сөз шеберлері сұрыптаған, байытқан тіл екенін айтады. Көркем әдебиет тілі, жеке жазушылар тілі – әдеби тілдің сипатын толығырақ көрсететін элемент және әдеби тілдің өзге стильдеріне қарағанда, жалпыхалықтық тіл нормасына көркем әдебиет тілі жақын тұр, яғни әдеби тілдің жалпыхалықтық сипаты көркем әдебиет тілінен көбірек сезіледі.

Көркем шығармада (прозада) тілдің сөз байлығы мейлінше мол жұмсалып, әр алуан ой мен сезімді білдіретін тілдік мүмкіндіктерді кеңінен пайдалану орын алады. Яғни мұнда көркем тіл үшін икемділігі мол фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер жинақталады. Жазушы осы қазынаны пайдаланып, соның үлгісінде жаңаларын жасайды. Осы арқылы өз кезегінде әдеби тілдің дамуын жетілдіре, толықтыра түседі.

I-тарау. Фразеологизмдердің түрлері, белгілері және тұрақты тіркестердің басқа тілдік тұлғалардан айырмашылығы

1.1 Фразеологизмдердің түрлері және тұрақты тіркестердің басқа тілдік тұлғалардан айырмашылығы

Фразеологизм – тілдің сөздік қорының айшықты да, мәнерлі де, бай саласының бірі. Бұлар өзінің бейнелілік, әсерлілік, экспрессивті-эмоциялық, суреттеме қасиетімен көзге түседі. Осындай көркем, пәрменді, бояуы қанық алуан түрлі тұрақты тіркестерді халық орынды пайдаланып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келеді.

Фразеологизмдер – жазу, сөйлеу тілінің ажарын кіргізіп, құдіретін арттыра түсетін, көңілдегі көрікті ойды бейнелеп, астарлап, өзіндік бояу-нақышымен жеткізетін, көркем сөз қазынасында қорланып, қолдануға дайын тұратын, қалыптасқан сөз тіркестері.

Фразеологизмдер – тіл қазынасының байырғы да құнарлы қабатына, көркем сөз қорының сүбелі саласына жататын сыры мол, мазмұны терең, қолданыс аясы кең құбылыс. Мысалы: *suit the action to the word* – сөзді іспен дәлелдеу, *beat it on the hoof* – қара жаяу, жаяу жүру, *to eat one's words* – өз сөзін қайтып алу, *to make advances* – келісімге бару, *to take advantage* – алдау, пайдалану, *to win smb's affection* – біреудің көңілінен шығу, біреудің көңілін табу, *to be afraid of one's shadow* – барлық нәрседен қорқу, өз көлеңкесінен қорқу, *after* – ақыр соңында, *to turn deaf ear* – көңіл бөлмеу, *pi jdw* – насихат, *in a jiffy* – бір сәтте.

Фразеологизмдердің тіл білімінен ерекше орын алып, көптеген ғылыми зерттеулердің объектісі болуының себебі, біріншіден, олардың сан жағынан көптігі, екіншіден, тілдегі қолданыс аясының кеңдігі, үшіншіден, мазмұн-тақырып жағынан ауқымдылығы және, төртіншіден, тіл практикасында жиі кездесуі. Фразеологизмдер сонымен қатар барша рухани өмірдің байлығын жан-жақты сипаттауда да ерекше қызмет атқарады.

«Фразеология» деген термин тіл білімінде екі түрлі мағынада – біріншіден, тілдегі тұрақты тіркестерді зерттейтін ғылым деген мағынада,

екіншіден, белгілі бір тілдегі тұрақты сөз тіркестерінің жиынтығы деген мағынада қолданылады.

Фразеологизмдер – тарихи категория. Олар ұзақ тілдік қолданыстан кейін ғана тұрақтылыққа ие болады. Фразеологизмдерді басқа тілдік бірліктерден ажыратудың айырма-белгілері деп зерттеушілер мынадай үш негізге сүйенеді:

1) мағына тұтастығы (белгілі бір фразеологиялық единицаның ішіндегі сөздер бастапқы мағынасынан түгел немесе ішінара жартылай айырылып қалады да шоғыр тіркес тек біртұтас мағына береді);

2) тіркес тиянақтылығы (белгілі фразеологиялық единицаның ішіндегі сөздер бір-бірімен жымдаса байланысады, олардың орын тәртібі нық келеді, барлық жағдайларда дерлік бір шоқ тіркес өз қалпын сақтайды);

3) қолдану тиянақтылығы (белгілі бір фразеологиялық единицаның әрдайым айна-қатесіз, өлеңдегі қайырма тәрізді бұлжымай қайталана қолданылады).

Сөз тіркестері аталған белгілерге бірден ие болмайды, фразеологиялық мағынаға ауысу үшін бірнеше шарттарды қажет етеді. Олар:

1) тура мағыналы сөз тіркестерінің қоғамдық қатынастардың ауысуына, түрлі әдет-ғұрып, ой-сананың өзгеруіне байланысты алғашқы мағынасының көнеленуі нәтижесінде идиомалық оралымдар жасалады;

2) еркін сөз тіркестерінің мағыналық жағынан толығын нәтижесінде фразеологиялық мағынаға ие болады;

3) жиі қолданылу нәтижесінде тілдік оралымдар нақтылығын жоғалтып, алғашқы құрылымдары өзгеріске түседі де, тұтас тіркеске ауысады [1, 13].

4) сөз тіркестерінің алғашқы грамматикалық құрылымының өзгеруімен бірге, ғасырлар бойы айтылған тұлғалары сақталып, тиянақты құрылымға айналады.

Тіл білімінде фразеологизмдерге беріліп жүрген анықтамаларда бейнелілік — фразеологизмдердің басты қасиеттерінің бірі ретінде жиі

көрсетіледі. Фразеологизмдердің экспрессиясын тудырудың бірден-бір жолы образдылық болып табылады. Еркін сөз тіркестерінің образға ие болуы — фразеологизмге өтудің бірінші сатысы.

Тура мағыналы еркін сөз тіркестері бір затты, құбылысты, басқа затқа, құбылысқа ассоциациялау (теңдестіру, ұқсату) нәтижесінде ауыспалы мағынаға ие болады. Еркін сөз тіркестерінің ауыспалы мағынаға өтуі - фразеологизмдердің алғашқы шарты. Ауыспалы мағынада жұмсалатын тіркестің белгілі бір нәрсеге теңелетін, баланатын түрлері адам санасында образ жасайды. Бейнеліліктің негізінде тура және ауыспалы мағынаның карама-қайшылығы болады. Тілдік қолданыста ауыспалы мағынаға ие болған тіркестер дәл сол құрамында да тұрып, тура мағынада жұмсала береді. Кейбір тіркестердің алғашқы өз мағынасы әлсіреп, қолданыстан шығып қалады да, екінші ауыспалы мағынасы ғана тілдік айналымда қалады. Олардың ассоциацияланған негізгі құбылысы ұмытылады. Бұл — фразеологизм құбылысының бір белгісі болып табылады.

Фразеологизмдердің бейнелілігіне диахрониялық тұрғыдан келгенде мынадай факторлар әсер етеді:

1) экстралингвистикалық факторлар: фразеологизм образының уақытқа, қоғамға, әлеуметтік жағдайға, ұлттың тұрмысына, таным түсінігіне қатыстылығы;

2) лингвистикалық факторлар: бейнелілікті жасау тәсілдері, троп түрлері, теңеу, эпитет, метафора, гипербола, литота.

Фразеологизмдердің бейнелілігі экстралингвистикалық және лингвистикалық факторлар араласа қатар жүруімен жасалады [2, 110].

Фразеологизмдер тіл байлығынан ерекше орын алатындықтан, қазақ тіл білімінде олардың мән-жайын айқындау проблемалары да аса қажетті, өмірлік мәселелерге айналды.

Енді фразеологизмге қандай тілдік құбылыстар жатады, олардың басқалардан қандай түбірлі айырмашылықтары бар, оларды бір-бірінен ажыратуда нені басты белгі етіп ұстау керек деген мәселеге қатысты

көзқарастарға тоқталайық.

Орыс тіл білімінде бұл салада көп еңбек жасаған ғалым-академик В.В.Виноградов. Ғалым фразеологиялық орамдарды фразеологиялық тұтастық, фразеологиялық бірлік, фразеологиялық тіркес деп үшке бөлген. Фразеологиялық оралымдардың түрлері бір-бірінен әрқашан айқын ажыратыла бермейді, осыған орай, оларды классификациялау тіл білімінде өте-мөте күрделі мәселе болып саналады. Тіл білімінде фразеологиялық оралымдар әр түрлі жағынан қарастырылып, осыған сәйкес, олар түрліше топтастырылған. Фразеологиялық оралымдар лингвистикалық әдебиеттерде бүтіндей тұрақты тіркестің тұтас мағынасы мен оның сыңарлары мағыналарының арақатысы жағынан топтастырылса, екіншілерінде – құрылымы жағынан, үшіншілерінде қызметі немесе эмоционалды-экспрессивті жағынан топтастырылады.

Академик В.В.Виноградов фразеологиялық единицаларды бүтіндей фразеологизмнің біртұтас мағынасы мен оны құрастырушы сыңарлары мағыналарының арақатысы тұрғысынан топтастырған. Қазақ тіл білімінде де осы классификацияны бірден-бір арқау етеді.

Фразеологизмдер де негізінен үш топқа жіктеледі.

Фразеологиялық тұтастық. Бұл топқа фразеологизмнің құрамындағы сөздер бір-бірімен тұтасып, әбден жымдасып кеткен, олардың мағыналық жігін ешқандай ажыратуға болмайтын тұрақты тіркестер жатады. Мысалы: *to show the white feather* – ақ жалау көтеру = қорқақтық таныту, қорқақтық көрсету; *to kiss the hare's foot* – қоянның табанын сүю – кешігу.

Фразеологиялық тұтастық жеке сөздердің тұтас жиынтығынан пайда болғанымен, олар іштей түрлі бөлшектерге бөлінбей, іс-әрекетті, сапа мен белгіні, зат пен құбылысты бір бүтін атау ретінде көрсетіп бере алады.

Фразеологиялық бірлік. Бұлар орын тәртібі жағынан өте тиянақты болып келеді. Алайда құрамындағы сөздердің мағынасының қаншалықты тасалануы, я болмаса тасаланбауы жағынан елеулі өзгешеліктер болады. Бұлар ең алғашқы еркін тіркесті ауыс мағынада қолданудан келіп шығады.

Мысалы: to turn over d new leaf – жаңа бет ауш, жаңа бетті ашу = жаңа өмір бастау, to dance on a tight rope – керілген арқанда би билеу, тартылған арқанда би билеу = тәуекел ету, тәуекелге бару, нартәуекел.

Фразеологиялық тізбек. Бұлар еркін тіркесті ауыспалы мағынада қолданудан келіп шығады. Мұнда ерікті мағынасындағы сөз бен фразеологиялық қалпындағы сөздің тіркесуінен жасалып, сол тізбек күйінде қолданылады. Мысалы: to make allowance – есепке алу, to make up one’s mind – шешу, to make friend – достасу.

Фразеологиялық тізбектің құрамындағы ерікті мағынасындағы сөздің сан алуан сөздермен тіркесіп жұмсалыу қабілеті болса, фразеологиялық мағынадағы сөз бірді-екілі сөзбен ғана шектеліп қолданылады.

Ал, Н.М.Шанский «Лексикология современного русского языка» деген еңбегінде академик В.Виноградовтың жүйесіне төртінші етіп фразеологиялық түсінік (фразеологическое выражение) дегенді қосып, бұған, мәселен, орыс тіліндегі: ...қасқырдан қорыққан орманға бармас, жылтырағанның бәрі алтын емес, темір жол тәрізділерді жатқызады.

Сонымен Н.М.Шанский фразеологиялық орамға жататын тілдік тұлғалардың аясын кеңейте түсіп, оған кейбір термин сөздер мен мақал, мәтелдерді де кіргізеді.

Мақал, мәтел, термин сөздерді фразеологиялық орамға қатыстыру соны пікір емес, бұл сарындағы пікірді кезінде Л.А.Булаховский, А.И.Ефимов тәрізді тіл мамандары айтқанды. Тіл мамандары арасында бұдан сәл басқаша пікірлер де жоқ емес. Мәселен, орыс тілінің түсіндірме сөздігінің авторлары идиома, фразалық сөздерге мәтелдерді қосып, мақалды есепке алмайды, фразеологиялық орамға нені жатқызу, нені жатқызу деген мәселеге байланысты тың пікір айтушы тіл мамандарынан Б.А.Ларин, Л.И.Молотков тәрізді ғалымдарды атауға болады. Бұлар фразеологиялық тұлғаларды идиом, фразамен ғана шектеп, мақал, метел, термин сөздерді одан тыс құбылыс деп қарайды. Дегенмен, орыс тіл білімі уәкілдерінің барлығы дерлік идиома, фразалардың фразеологиялық орамдардың белгілі тұлғалары болатынын

көрсетеді. Пікір алалығын мақал, мәтел, термин, қанатты сөздер айналасында кездестіруге болады.

Ал қазақ тіл білімі уәкілдерінің көзқарастарына тоқталсақ, оның мән-жайы мынадай. Қазіргі қазақ тілі оқулығының бірінші басылымында: «...фразеологиялық тізбектер өздерінің жасалуы, фразалық материалы, грамматикалық байланысы, лексикалық мәні жөнінен төмендегідей үш ірі түрге бөлінеді: идиомдар, мақалдар, мәтелдер», - ал аталған оқулықтың 1962 жылғы басылымында: «фразеологиялық тіркестердің құрамына идиомалар және басқа фразалық топтар жатады», - делінген.

Бастапқыда фразеологиялық орамға не жататыны айқын айтылған болса, соңғыда ол жалпы айтылған. Бірақ мақал, мәтелдердің де сөз болуына карағанда, мұнда да олар фразеологиялық орамдардың белгілі тұлғасы ретінде алынған деуге болады.

Профессор М.Балақаев пен профессор Т.Қордабаев тұрақты тіркестерді идиомалық тіркестер, фразалық тіркестер деп екіге бөлген. Профессор А.Ысқақов та күрделі сөздерді топтастыру мәселесіне қатысты айтқандарында тұрақты тіркесті идиомалық тіркес, фразалық тіркес деп екіге бөледі. Профессор К.Аханов: «...мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді фразеологиялық единицалардың қай тобына жатқызу – өте күрделі мәселе», - дейді.

Сонымен қазақ тіл білімінде де фразеологиялық орам тұлғалары идиома мен фраза болатыны күмән тудырмайды. Проблема фразеологиялық тұлғаларды басқа тілдік құбылыстардан ажыратуда нені межелік белгі етіп алу керек екендігіне байланысты туады.

Орыс тіл білімінде фразеологиялық тұлғалар жайында сөз қозғаған тіл мамандары оны басқа тілдік құбылыстардан ажыратарлық белгі ретінде, негізінен, компоненттерінің тұрақтылығын, бүкіл тіркестің беретін жалпы мағынасы бөліп-жаруға келмейтін, тұлғасының күрделі, құрылымы жағынан вариаттары болатын, сөйлеу кезінде құрастырылып жатпай даяр, жаттанды қалпында ойдан шығарып айтқандай қолданылатынын, басқа тілге сөзбе-сөз

аударуға көне бермейтінін айтады. Ал қазақ тілінде тіл мамандары пікірлері де негізінен осы бағыттас болып келеді.

Фразеологиялық тұлғаларды онымен құрылымдас басқа тілдік құбылыстардан ажыратуда арқа-таяныш етіп жүрген белгілеріміз мүлтіксіз деуге келмейді.

Фразеологиялық единица, оның сөз тіркестеріне қатысы туралы мәселеге тоқталайық.

Сөз тіркесінің көптеген мәселелері жете зерттелмегенімен, оған фразеологиялық единицалардың қатысы арнайы зерттеудің объектісі болған емес.

А.Н.Коклянова «О границах фразеологии тюркских языков» деген мақаласында фразеологияның мол зерттелгенін айта келе, «Тұрақты сөз тіркестері негізінде екі тұрғыдан қаралады: не жеке бір түркі тілдерінің фразеологиясы ретінде, не белгілі бір жазушы шығармалары тілінің ерекшеліктері», - деп көбіне таза фразеологиялық тұрғыдан зерттенгендігін көрсетеді. Фразеологиялық единицалардың тілдің басқа да салаларымен қатысып арнайы көрсететін еңбектер де шыға бастады. Л.Архангельский, Г.Ф.Булгаков, З.В.Валюсинская-Донскова, В.П.Жуков, П.В.Орлов, Х.М.Сайкиев т.б. авторлар фразеологиялық единицалардың ішкі ерекшеліктерін айтумен бірге олардың тілдегі басқа да ерекшеліктерін, яғни синтаксистік ерекшеліктерін де арнайы сөз етті.

Фразеологиялық единицалар туралы көптеген мақала, еңбектер жазылды [3, 74].

І.Кеңесбаев еңбектерінде фразеологиялық единицаның синтаксистік жағы онша еленбейді. Р.Сарсенбаев, Ө.Айтбаевтың еңбектерінде фразеология тек таза ФЕ аспектісінде зерттелініп, синтаксистік ерекшеліктері сөз болмайды. Т.Қордабаев, Х.Қожахметованың, М.Копыленколардың еңбектерінде тұрақты тіркестердің синтаксистік ерекшеліктері біраз айтылады.

Сонымен, жалпы фразеология туралы шыққан еңбектерге шолу жасай

келгенде, біріншіден, ол еңбектер өте көп, екіншіден, олардың бір бөлігі таза фразеологиялық аспектіде жазылған, үшіншіден, синтаксистік өзгешеліктері туралы жазылған еңбектер жоқтың қасы.

Профессор М.Балақаев сөз тіркестері, оның ішінде түйдекті тіркестердің жасалу жолының бірі – тұрақты тіркестер дей келіп, қазақ тіл білімінде тұрақты тіркестердің сөз тіркесінің бір сыңары қызметінде жұмсалатындығын алғаш көрсетіп берді.

Тілдік фактілер әр уақытта да бір-бірімен тығыз байланыста қолданылуға тиіс десек, фразеологиялық единица да тілдің басқа салаларымен тығыз байланысты. ФЕ сол тілдік фактілердің ішінде синтаксис, оның ішінде сөйлем мүшесімен де, тіпті сөйлемнің түрлерімен де тығыз байланысты. Сол сияқты ФЕ сөз тіркестеріне де қатысы бар категория.

ФЕ сөз тіркесінің белгілі сыңары қызметінде жұмсала алады десек, оның өзінің іштей ерекшеліктерін айқындау қажет. Сөз тіркесінің сыңары қызметінде жұмсалудың сөз етуден бұрын олардың ішкі ерекшеліктерін айқындау қажет. Сондықтан, біріншіден, ФЕ-ң сөз тіркесінің әрбір сыңарынан айырмашылығын, екіншіден, ФЕ-ң жалпы сөз тіркесінен айырмашылығын айқындау орынды.

Академик В.В.Виноградов ФЕ туралы айта келіп, оның сөзден бүтіндей айырмашылығының барлығын, бірақ күрделі сөзге ұқсастығы болғанымен, екеуінің жігінің бір еместігін көрсетеді.

Америка және ағылшын лингвистикасында фразеологияға арналған еңбектер өте аз. Ағылшын тіліндегі фразеологизмдерді зерттеу, оларды аудару мәселесімен айналысқан Кунин А.В. Кунин А.В. өзінің еңбектерімен ағылшын фразеологиясының және де жалпы фразеологияның дамуына өте көп үлес қосты. А.В.Куниннің мынандай еңбектерін атауға болады: «Английская фразеология», «Фразеология современного английского языка», «Англо-русский фразеологический словарь» т.б.

Кунин А.В. фразеологиялық единицалар мен сөз туралы айта келіп, олардың төмендегідей өзгешеліктерін көрсетеді. Екеуінің бірінші

айырмашылығы мазмұнында, екінші айырмашылығы жасалынуында, үшіншіден, фразеологиялық единицаның мағыналық құбылысы мен сөздің мағыналық құбылысы еш уақытта сәйкес келмейді деп сөзден айырмашылығын айтады [4, 15].

Кунин А.В. ФЕ мен сөз туралы айта келіп, олардың төмендегідей өзгешеліктерін көрсетеді. Екеуінің бірінші айырмашылығы мазмұнында, екінші айырмашылығы жасалуында, үшіншіден, ФЕ-ң мағыналық құбылысы мен сөздің мағыналық құбылысы еш уақытта сәйкес келмейді деп сөзден айырмашылығын айтады [4, 19].

А.И.Молотков фразеология, оның өзіндік ерекшеліктері туралы айта келіп, оны тілдің басқа да өзіне ұқсас категориялардан, яғни, бір жағынан, сөзден, екінші жағынан сөз тіркесінен айырмашылығын көрсетеді. Сөйлемде фразеологизм сол тобымен бір бүтін ретінде жұмсалатын болса, ал сөз жеке дара-ақ өз алдына жұмсала береді. Фразеологизм мен сөз тіркесінің ұқсастығы:

- 1) екеуі де кемінде бірнеше сөзден болады;
- 2) екеуінің тарихи байланысы бар.

Міне, осы аталған еңбектерде сөз бен фразеологиялық единицаның айырмашылықтары арнайы айтылғанмен, әрқайсысында түрліше көзқарастың барлығы айқын.

І.Кеңесбаев сөз бен фразеологияның кей ретте мағына жуықтығы болғанымен, олардың арасына теңдестік белгісін қоюға болмайтындығын көрсетеді. ФЕ-да мағына тұтастығы, тіркес тиянақтылығы қайталанбайды дей келе, ондай ерекшеліктер сөзде болмайтындығын айқындайды. Автор ФЕ-ң сөзден айырмашылығын айтса да оның сөз тіркесіне қатысы туралы сөз қозғамайды.

Сөз

- 1) Сөз бір ғана сөзден, ол түбір туынды, қос сөз, қысқарған және біріккен сөз болады;

ФЕ

- 1) ФЕ кемінде екі сөзден болады;

2) жеке сөздің әрқайсысының жеке лексикалық та, грамматикалық та мағынасы бар;

3) сөз жеке-дара қолданыла алады;

4) сөзде жеке ғана ұғым болады.

2) ФЕ-ң әрбір сөзінің лексикалық немесе грамматикалық мағынасы айқын емес сөздер;

3) ФЕ-ң әрбір сөзі жеке алынбай, сол тобымен бір-ақ жұмсалады;

4) ФЕ-да сол тобымен мағына тұтастығы басым.

Жалпы сөз бен ФЕ айырмашылығы мен ұқсастығы туралы мынадай қорытындыға келуге болады: фразеологизмдер мазмұн жағынан жеке-дара сөздің беретін мағынасына жақындайды. Алайда жеке сөз тікелей атауыштық мәнде жұмсалса, фразеологизмде бейнелік-атауыштық мағына басым. Сөз белгілейді, фразеологизм бейнелейді. Тұрақты сөз тіркесі атауыш мәнде жұмсалса да, экспрессивтік бояуы басым бағалау мәнінде жұмсалса да - бәрінің орнында сурет, бейне болады. Ол бейне көмескіленген оқиғалардың, дәстүрлердің, ырым-түсініктердің көлеңкесі немесе фразеологизм – заттың, құбылыстың күрделі құрылымын, сыр-сипатын дәл атайтын айшықты атау. Жеке сөздер көбіне халықтың тікелей дүние тану дәрежесінің айғағы секілді көрінсе, фразеологизм адамның ойлау мүмкіндігінің, психикасының, адамға тән түрлі табиғи қабілеттер мен қасиеттердің дәрежесін аңғартады.

Жалпы, еркін сөз тіркесі адамның өзін қоршаған объективті, субъективті дүниемен қарым-қатынасының дәрежесін көрсетеді.

Тілде тұрақты тіркес те, күрделі сөздер де лексикологияның қарайтын объектісіне жатады. Алайда екеуі де тілде атаулық қызмет атқарғанымен, бір-бірінен елеулі айырмашылықтары бар. Олар мынадай:

1) екеуінің де төркіні сөздердің еркін тіркесі болғанымен, одан ажырап, басқа категорияға қалыптасуға әр түрлі процестер ұйытқы болған, мәселен, тұрақты тіркес тұлғаларына идиомалану процесі, ал күрделі сөздерге фонетикалық фактор мен лексикалану, идиомалану, делексикалану, грамматикалану процесі ұйытқы болған;

2) екеуінде де қалыптасып қалған құрылым болғанмен, күрделі сөзге карағанда фразеологиялық тұлғалардікі берік, бекем және де ол көп

компонентті; оның құрамы күрделі сөздердей дербес мағынасы бар атаушы сөздермен шектелмей, оған көмекші сөздер де қатысады; олардың кейбіреулері сөз тіркесі, сөйлеммен де құрылымдас келеді;

3) идиома, фразалар күрделі сөздердей тура, ауыспалы мағынада емес, үнемі беймелі мағынада жұмсалады;

4) тұрақты тіркес тұлғалары сөз табы болмайды, бірақ негізгі сөз табымен орайлас келіп, оның сөйлемдегі қызметінде жұмсалады.

5) күрделі сөз басқа көздің жасалуына негіз болу қасиетін белгілі дәрежеде сақтаған, ал идиом, фразаларда ол қасиет жоқ.

6) күрделі сөздердің қолдану аясы кең, тұрақты тіркес тұлғалары негізінен, мінез-құлық немесе жеке затқа тән ерекше бір белгі-қасиетті білдіреді;

7) идиома, фразалардың дені басқа тілге сөзбе-сөз аударуға келмейді;

8) фразеологиялық тұлғалар сөйлем ішінде қолданылғанда әуел бастағы түр-түрпатын сақтайды, ал күрделі сөздер алуан түрлі қосымшалармен өзгеріп түрленеді.

Фразеологиялық тұлғалардың білдіретін жалпы ұғымы мен беретін мағынасына ой жіберсек, олардың бірі оны құрастырушы элементтердің бірде-бірінің лексика-семантикалық мән-мағынасына ешбір қатысы болмай, одан мүлде басқаша мағына білдіретіні, ал екінші бірі керісінше, ондағы сөздердің бірі немесе екіншісімен қалайда бір байланыста болатыны байқалады. Осыған орай бұларды өз ішінде екіге бөліп қарауға болады. Бүкіл фразеологизмдер идиомдар мен фразалық топтарға ажыратылады.

1.2 Фразеологизмдердің белгілері

Фразеология туралы еңбектерде фразеологизмдердің негізгі үш белгісі болатыны көрсетіліп жүр: мағына тұтастығы, құрылымының тұрақтылығы және қолданылу тиянақтылығы. Бұл белгілердің қатарында фразеологизмдердің бейнелілігі көрсетілмеген. Фразеологизмдердің тұтастығы жай ғана тұтастық емес, бейнелі, мәнерлі тұтастық. Бейнелілік,

мәнерлілік фразеологизмдердің басқа белгілері сияқты маңызды белгісі болып табылады. Сөйтіп, фразеологизмдер басқа тіл бірліктерінен төрт түрлі белгі-қасиетімен ерекшеленеді: 1) құрылым тұрақтылығы. 2) мағына тұтастығы. 3) даяр қалпында қолданылу тұрақтылығы. 4) бейнелілігі, мәнерлілігі. Осы белгілер фразеологизм атаулының бәріне тән, тек бірінде толық, бірінде солғын болуы мүмкін. Фразеологизмдердің жоғарыда көрсетілген белгілерін құрылымы немесе мағынасы жағынан оларға ұқсас басқа тіл бірліктерімен (еркін сөз тіркестері, күрделі сөздер, сөйлемдермен) салыстырғанда айқын көруге болады.

Фразеологизмдердің еркін сөз тіркестерінен айырмашылығы. Бірінші айырмашылығы. Еркін сөз тіркестері сөйлеу кезінде сөздердің мағынасы жағынан өзара үйлесе отырып, кем дегенде екі сөздің грамматикалық жолмен еркін тіркесуінен жасалады, бірақ еркін сөз тіркестерінің құрамы тұрақты болмайды. Олардың құрамындағы сөздерді мағынасы, айтылуы жағынан солармен үйлесетін басқа сөздермен айырбастауға, орнын ауыстыруға болады.

Ал фразеологизмдерге келсек, олар да кем дегенде екі сөздің тіркесуінен жасалады, бірақ олардың құрамы тұрақты.

Екінші айырмашылығы – фразеологизмдердің мағына тұтастығында. Фразеологизмдер мағына тұтастығын сақтайды, фразеологизмдердің мағыналық тұтастығы құрамындағы сөздердің жеке мағыналарына тәуелсіз. Фразеологизмдердің мағыналары құрамындағы сөздердің лексикалық мағыналарымен сәйкеспейді, яғни лексикалық мағыналардың жиынтығы емес. Фразеологизмдік мағына дегеніміз – құрамындағы сөздердің не жеке бір сыңарының лексикалық мағыналарының қайта жаңғыртылған жинақты мағынасы. Сол себепті фразеологизмдер семантикалық жағынан біртұтас тіл бірлігі ретінде қолданылады.

Тіпті фразеологизмдердің құрамындағы сөздердің лексикалық мағыналары анық байқалғанның өзінде, фразеологизмдердің мағыналары семантикалық біртұтастығынан айрылмайды.

Үшінші айырмашылығы – фразеологизмдердің даяр калпында қолданылу тиянақтылығында. Оған негіз болған фразеологизмдердің жоғарыда айтылған құрылымдық тиянақтылығы мен мағына тұтастығы. Осы белгілердің сақталуы нәтижесінде фразеологизмдер даяр тұрақты тіркес сипатына ие болады. Фразеологизмдер сөйлеу кезінде, қарым-қатынас үстінде жасалынбайды, біртұтас тіл бірлігі ретінде даяр калпында жұмсалады.

Сөйлеуші бұларды сөйлеу үстінде өздерінше өзгерте алмайды. Олар осы калпында адамдардың жадында сақталған, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп, даяр калпында қайталанып отырады.

Ал еркін тіркестер керісінше сөйлеу кезінде, қарым-қатынас үстінде құрамындағы сөздердің өзара үйлесіп еркін тіркесуі арқылы жасалады. Еркін тіркестердің мағыналары құрамындағы сөздердің лексикалық мағыналарына тәуелді, яғни фразеологизмдердей қайта жаңғыртылған мағыналар емес.

Төртінші айырмашылығы – фразеологизмдердің көпшілігіне мәнерлілік, айқындық, бейнелік қасиет тән екендігінде. Бұл қасиет фразеологизмдердің стилистикалық мәнін аттырады. Бесінші айырмашылығы – еркін тіркестер бір тілден екінші тілге сөзбе-сөз аударуға көнеді.

Ал фразеологизмдер әдетте бір тілден басқа тілге сөзбе-сөз аударуға көнбейді, оларды басқа тілдегі баламалары арқылы немесе фразеологиялық мағыналарын түсіндіру арқылы беруге болады.

Осы сияқты айырмашылықтарымен бірге фразеологизмдер мен еркін тіркестердің жақындасатын жағы да бар. Құрылымы сөйлемге ұқсас фразеологизмдердің құрамы формалды түрде еркін сөз тіркестерінен тұрады.

Бұлар фразеологизмдік сипат алғанда, өздерінің еркін тіркестік мағыналарынан айрылып, бейнелі фразеологизмдік мағыналарға ие болған. Сөйтіп, бұл арада еркін тіркестердің фразеологизмдерді жасайтын материал болып табылатынын көреміз.

Фразеологизмдердің сөзбен жақындығы. Бұлардың жақындығын білдіретін мағыналары мен атқаратын қызметтеріндегі ұқсастықтан көруге

болады. Сөздің, фразеологизмге жақындығы екі жағдайда айқын байқалады.

Бірінші, тілдегі әрбір дербес мағыналы сөз лексикалық бірлік ретінде жеке тұрып, белгілі бір ұғымды білдіріп, даяр қалпында қолданысқа түсіп отырады. Сөйлеу үстінде белгілі бір затты, құбылысты, әрекетті қалай атаймыз деп жатпаймыз, ұрпақтан-ұрпаққа белгілі даяр атаулармен атаймыз.

Яғни еркін тіркес сияқты сөз атау ретінде сөйлеу кезінде, қарым-қатынас үстінде жасалмай, даяр қалпында жұмсалады.

Екінші, лексикалық бірлік ретінде сөз де фразеологизм тәрізді бір ұғымды білдіреді, яғни ұғымын білдіруі жағылап сөз бен фразеологизмнің арасында ұқсастық бар. Осы ұқсастық нәтижесінде фразеологизмдер лексикологиямен жақындасады.

Сөйтіп, жоғары айтылғандардан фразеологизмдердің екі жақты құбылыс екенін, екі жақтылығын көреміз.

Фразеологизмдердің сөйлеммен арақатынасы. Фразеологизм мен сөйлемнің құрылымдық жағында формалды лексикалық, ұқсастық бар. Фразеологизмдерде жай, құрмалас сөйлемдер сияқты құрылымдар кездеседі.

Фразеологизм мен сөйлемнің айырмашылығы лексика-семантикалық және синтаксистік қызметіне байланысты. Сөйлемнің негізгі функциясы коммуникативтік. Сөйлем – тілдің коммуникативтік бірлігі, синтаксистің объектісі. Ал фразеологизм ұғымды бейнелеп, мәнерлеп немесе тұспалдап, астарлап білдіретін лексика-семантикалық бірлік, ол осы жағынан лексикалық бірлік – сөзге, сол арқылы лексикологияға жақын. Сөйлемді синтаксистің объектісі ретінде мүшелеуге, сөйлем мүшелеріне талдауға болады. Фразеологизмдер лексика-семантикалық идиомалық бірлік болғандықтан, өз ішінен мүшеленбейді, тұтасымен бір ғана сөйлем мүшесінің қызметін атқарады.

Фразеологизмдердің жоғарыда талданған белгілерінің универсалдық сипаты жөнінде «Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте» былай делінген: «Егер белгілі бір тілде сөз категориясы болатын болса, фразеологизмнің мазмұны мен формасы тіл типіне тәуелсіз осы универсал

белгілердің бәрін де сақтайды, себебі фразеологизм сөздердің тіркесуінен жасалатын категория» [5, 560].

1.3 Фразеологизмдер және олардың зерттелуі

Сөйлеуіміз сөйлемнен тұрады да, сөйлем әлденеше сөзден тұрады. Жеке сөздің сөйлемге айналуы сирек. Синтаксистік тұрғыдан алып қарасақ, сөз бен сөйлем аралығында тағы бір топ бар, ол – сөз тіркестері. Сөз тіркесі дегеніміз – екі не бірнеше сөздерден құралған грамматикалық бірлігі бекем топ. Сөз тіркестері еркін және тұрақты боп екіге бөлінеді. Еркін тіркестер жұмыс барысында, қажеттілікке орай қайта жасала беруі әбден мүмкін. Мұндағы сөздер қайтып ажырамастай қалыпта емес, керегі болса алмастырылып, орын ауыстырыла береді. Ал еркіндігі жоғалған, ажырамастай қалыпта кірігіп кеткен тіркестерді тұрақты тіркестер дейді. Бұларды біз фразеологизмдер деп атаймыз. Сөз, сөз тіркесі, сөйлем дегендеріңіз синтаксис тексеретін сала бола тұра әлгі тұрақты тіркес неге лексикологияның мәселесі ретінде қарастырылады. Себебі фразеологиялық тіркес туралы мәселе синтаксис тексеретін шеңберден шығып кетеді. Тіпті мұның лексикология, фонетика, грамматика сияқты өз алдына жеке сала болып зерттелуіне де қатысы бар [11, 29].

Фразеологизмдердің тек өзіне ғана тән өзгеше белгілері бар. Осы белгілер тілдің бұл категориясын өз алдына жеке сала ретінде қарастыруға итермелейді. Әрі тілдің басқа единицалардан айырмасын айқындайтын негізгі ерекшелік болып табылады. Бұл белгілердің түрі мына төмендегідей:

- а) лексикалық мәні;
- ә) компоненттік құрамы;
- б) грамматикалық категориялардың түрі.

Бұл белгілердің тек фразеологизмдерге қатысты екенін дәлелдеу үшін сол фразеологизмдерді тілдік единица - сөзбен және сөз тіркесімен салыстыру қажет. Екеуінің де фразеологизмдермен ортақтасып кететін белгілері бар. Сөз тіркесі дегеніңіз фразеологизмдер жасалатын ұяның бірі.

Лексикалық мәні және грамматикалық жасалуы жағынан сөз бен фразеологизмдердің ұқсастығын тұстары көп. Фразеологизм мен сөздің лексикалық мәнін ашқанда, олар біріне-бірі синоним болып келетінін байқау қиын емес.

Фразеологиялық тіркестердің жеке сөздер тектес стилистикалық өңі ажарлы келеді. Сөйлемдегі орнына, қолданылу жүйесіне қарай фразеологиялық тіркестер кейде еркін тіркесіп, кейде тұрақтанып қалатын тұстары бола береді.

Фразеологизмдер тіл-тілдің бәрінде бар құбылыс. Және бұларды тілдік бөлекше бір сипаттағы, шырыны мен сөлі таусылмайтын дәмді элементтері деп айтуға болар еді. Тілдің байлығы, тілдің сұлулығы, тілдің өткірлігі дегеніңіздің айрықша көрінер жері осы фразеологизмдер маңы. Ойды әсемдеп айтуды үйренудің мектебі осылар. Сөзіңіз нақты, дәлелді болсын десеңіз, өңменнен өтіп, қолқаны қозғайты дәрежеде болсын десеңіз, халықтың хас туындысы — айшықты сөздер тобының тамырын басыңыз. Сонда ғана сіз тілдің қасиеті деген не, байлығы деген не сияқты сауалдарға нақты жауап бере аласыз.

Қай елдің, қай жазушысының қай шығармасын алсаңыз да тілдің осы халықтық элементтерінің сан түрін табуға болады. Яғни қаламгерлердің қай-қайсысы да сөйлеудің халықтық формасын пайдалануға бейім. Осының өзінен-ақ ғылымдағы фразеологизм проблемасының мейлінше қызықты, мейлінше қиын проблема екенін байқау қиын емес. Осыларды ғылыми проблема ретінде қарастыратын әр алуан еңбектердің сөлін сүзсек, мұның неқилы мәселелері айқындала түседі екен.

Фразеологизм мәселесі көптен сөз болып келеді. Оның бүкіл ішкі-тысқы қасиеттерін ашып, оларды қолданудың пайдасы мен заңдылықтарын аршып берген еңбектердің санының өзі мыңға тартады.

Лингвистиканың жеке тарауы ретінде қалыптасып келе жатқан фразеология жайында жазылған зерттеулер өте көп. Мәселен, «Проблемы фразеологии» деп аталатын жинақта 500-ден астам зерттеу жұмыстары

көрсетілген. Содан бергі аралықта мұндай еңбектердің саны едәуір молайғаны мәлім.

Б.А. Ларин «фразеология лингвистикалық пән ретінде «жасырын даму» дәуірін бастан кешіруде» деп жазған еді. Жоғарыдағы еңбектерді талдап таныссаңыз «жасырынбақтың» күні өтіп, енді ғылыми айтыс, талас дәуірі басталған тәрізді. Қазір фразеологияның мәнін, міндетін, аумағын түсінуде әртүрлі бағытты ұстанатын бірнеше ағым пайда болғанын байқау қиын емес. Қаншама еңбектер жазылғанмен, фразеологияның небір қызықты проблемалары біртіндеп ашылып, дәлелденіп келе жатқанмен, әлі де даулы мәселелері жетерлік.

Фразеологизмдер қатарына кіретін тұрақты тіркестердің бәрі бірдей емес. Қайсыбірінің құрамындағы сөздер бастапқы лексикалық мағынасын сақтап тұрса, енді біразының компоненттері жиылып, мүлде басқа бір ұғымды білдіріп жатады. Қандай түрі болмасын мұндай тіркестердің бәрі де фразеология қатарында қарастырылуы тиіс. Бұдан былайғы жерде біз осы тақылетті тіркестерді фразеологизмдер деген терминге жинақтап сөз етпекпіз.

Лингвистиканың өзге салалары сияқты, фразеология да жеке және жалпы сипатты болады.

Фразеологияға жататын барлық тіркестердің жалпы атауы ретінде фразеологиялық единица деген термин жиі қолданылады. Бұл терминді әуелде акад. В.В.Виноградов [6] атаған еді. Көптеген ғалымдар бұл терминнің жалпы атау ретінде сәтті табылғанын қолдағанмен, кейінгі кезде оның мазмұнын әлі айқындай түсу қажеттігін айтып жүр. В.В.Виноградовтың классификациясы бір кезде айрықша рөл атқарды. Сонымен қоса, оның көптеген мәселелері жете қарастырылмай дамытылмай, көмескі күйде қалғаны мәлім. Жоғарыда ескерткеніміздей, тіл білімінде фразеологияны зерттеген жүздеген еңбектер пайда болды. Фразеологияны өзінің ғылыми-зерттеу жұмыстарының негізгі объектісіне айналдырған көптеген айтулы ғалымдар бар. Олар өз зерттеулерінде В.В.Виноградовтың

классификациясына дау айтады, дәлелді пікір қозғайды. Шынында, бұл пікірлердің жаны бар. Әлі піспеген күмәнді, күдікті жерлері тағы бар. Акад. В.В.Виноградовта фразеологиялық тізбектер (фразеологические единства) кейде метафоралық тұрақты орамдар (метафорические устойчивые обороты) деп те аталады. Тағы бір жерде бұлар идиомдар болып, оның құрамына мақал-мәтелдер, тұрмыстық қосарлы аттар (составные бытовые названия), канатты сөздер, үзінді цитаттар, кішіпейілдік формулалар (формула вежливости) т.б. еніп кеткен. Сөз тіркесі түріндегі фразеологияның объектісін таныту үшін, кейбір зерттеушілер «фразема» деген термин қолданып жүр. Бұл термин «лексема», «морфема», «семема» деген атаулармен сәйкес, әрі ұйқас. Ал түрі жағынан сөйлемге бара-бар фразеологизмдерді «тұрақты фраза» («устойчивая фраза») деп атайды. Бұл терминді қолдануға пейіл білдіріп жүрген зерттеушілердің бірі В.Н.Телия.

Жалпы фразеологиялық тіркестерді зерттеуші ғалымдар тұрақты сөз тіркестерінің спецификалық мәнін әрқилы ұғынады. В.В.Виноградов, О.С.Ахманова, С.И.Абакумов, А.И.Смирницкий, Б.А.Ларин еңбектерінен көруге болады.

В.Н.Телия өзінің «Фразеология дегеніміз не» [7] деген зерттеуінде құрылысы жағынан сөз тіркесі не сөйлем боп келе беретін фразеология объектісінің барлық түрін жинақтап атау үшін «фразеологиялық орам» («фразеологический оборот не жай ғана «орам»), «фразеологизм» деген терминдерді қолданады. Бұлай атауда ол ғылымның игі дәстүріне сүйенген.

Қазақ ғалымдарының арасында да тұрақты тіркестердің жалды атауы ретінде осыған ұқсас ғылыми терминді ұстанатындары бар. Мысалы, М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаевтар мынадай пікір айтады: «Мағынасы жалпыға белгілі, грамматикалық байланысы жағынан бір бүтін единица болып, қолданылуы дәстүрге айналған тұрақты сөз тіркестерін тіл білімінде фразеологиялық орам немесе фразеологизмдер деп атайды». Авторлардың «фразеологиялық орам немесе фразеологизм» деп отырғандарына енетін тұрақты тіркестер – идиома, фраза, мақал-мәтелдер.

Бұған қалыптасқан тиянақгы фразеологиялық сөздердің бір саласы ретінде қос сөздерді де қосады.

Мұнда фразеологиялық единица және оның В.В.Виноградов жіктеген үш түрі жоқ. Акад. І.К.Кеңесбаев қазақ тіліндегі фразеологизмдерді әлгіндей жік-жікке бөліп жатпайды. Ол «лексикалық формасы, стилистикалық қызметі жағынан тілімізде айырықша орын алатын» [9] мұндай нақыл сөздерді екі топқа бөліп қарастырады. Ол лингвистика тілімен айтқанда идиомдар, фразалық топтар.

Осыған қарағанда көптеген тілдерде В.В.Виноградов классификациясын сол күйінде қабылдаудың ретті бола бермейтінін әңгіме етіп жүрген пікірлердің жаны бар тәрізді.

Орыстың атақты ғұламалары: М.В.Ломоносов, академиктер: Ф.Буслаев [10], И.И.Срезневский [11], Ф.Ф.Фортунатов [12], А.А.Шахматов [13], проф. А.А.Потебня [14] т.б. айтқан пікірлері фразеологияны зерттеу жұмыстарын ғылыми арнаға салып, дұрыс бағыт берді. Бұл ғалымдардың пайымдаулары фразеологияны зерттеудің белгілі-белгілі кезеңдерін, даму сатыларын танытады. Бірақ бұлардың ешқайсысы да фразеологияны лексикологияның жеке бір бөлімі ретінде бөліп қарастырған жоқ. Өз дәуірінің ғылыми ой-өрісінің деңгейімен қарағанда ұтымды, дәлелді бір өрбіткенмен, түбегейлі зерттеу ХХ ғасырдың 30-40-жылдарының үлесіне қалған болатын.

Фразеологияны лексикологияның жеке бір тарауы ретінде бөліп шығарған Ш.Балли болатын. Ол фразеологияның белгілі бір қалыптағы күйін (синхроническая фразеология) қарастырудың негізін жасады. Ш.Балли: «Языки постоянно изменяются, функционировать они могут только не изменяясь», — дей отырып, тілдің дәл қазіргі, осы күнгі жағдайына ерекше мән береді. Міне, сондықтан Ш.Балли [15] концепциясының қазіргі кезеңде де едәуір маңызы бар. Дегенмен Ш.Балли де фразеологияның түрлерін, мазмұнын таратып, талдап айтып бере алмады.

30-40-жылдары тіл білімінде фразеологияға арналған жеке еңбектер шыға бастады. Проф. Е.С.Истрина [16] фразеологияны лексикологияның

жеке тарауы етіп белген. И.Вульфус «К вопросу о классификации идиомов» [17] деген мақаласында Ш. Баллидің теориялық көзқарастары тұрғысынан біраз пікір қозғаған.

Л.А.Булаховский фразеологияны тіліміздегі бейнелеуіш мәнерлі сөздер жайындағы ғылым деп есептейді. Фразеологияны «обычно разложимые смысловом отношении словосочетания, но закрепившиеся в языке как материал ходовой цитации (пословицы, поговорки, удачные выражения писателей, ставшие «крылатыми» словами, и т. п.) и потому получившие известную цельность», - деп түсінеді.

«Тұрақты тіркестердің» этимологиялық жүйелі классификациясын жасауға тырысқан проф. С.И.Абакумовтың әрекеттері де көңіл аударарлық. Ол идиоматика мен фразеологияның жігін ажыратады.

Ол идиомалық орамдардың ерекше белгілері ретінде мыналарды көрсетеді: семантикалық бір тұтастығы, аударуға келмейтіні, синтаксистік және лексикалық тұлғаларға бөлінбейтіні, грамматикалық формаларының өзгермейтіні, сөздер орнының тұрақтылығы, сөз жасау мүмкіндігінің кемдігі. Фразеологияға жататын орамдардың беретін мағынасы оның компоненттерінің негізгі лексикалық мағынасынан алшақтамайтынын анықтайды.

Сонымен, Абакумовтың пікірі бойынша, фразеология дегеніміз ойды білдірудің дайын сөйлемшелері жөніндегі ғылым.

Фразеология мен идиоматиканың анықтамасын беруде Е.Д.Поливанов: «Фразеология (или идиоматика) является «особой дисциплиной (наряду с фонетикой, морфологией, синтаксисом и словарем, или лексикой), занимающей по отношению к лексике то же положение, которое синтаксис занимает по отношению к морфологии», так как эта дисциплина оперирует так же, как и лексикология, «выражением индивидуальных понятий (лексических значений)» в отличие от синтаксиса и морфологии, которые «имеют своим объектом изучение символики общих (абстрактных) идей , — деп жазады. Поливановтың анықтамасы И.А.Бодуэн де Куртенэ қолданған

сөздердің көп қызметтілігі (полифункциональность) жайындағы жалпы методологиялық концепциясынан шығып жатқан ұғым. Мұны кейін Л.В.Щерба мен Б.Д.Поливановтың қабылдағаны мәлім. Фразеология мәселесімен арнайы шұғылданбаса да Поливанов еңбектерінде, кейде, осындай аса қажет ғылыми пайымдауларын айтқан. Зерттеушілер үшін бұл сияқты пікірлердің орны бөлек.

Фразеология синтаксистен, лексикологиядан, семасиологиядан бөлек жеке-дара дами алмайды.

Сөйлеуіміздегі сөздерден гөрі семантикалық біртұтас тізбектерді, яғни сөздерден гөрі күрделірек сөздер тобының (фраза, идиома, фразеологиялық тығыз топ, тұрақты бөлінбейтін тіркестер, фразеологиялық единицалар) жігін ажырату ниеті В.В.Виноградовтың жазуы бойынша К.Бругман, Г.Пауль, Ш.Балли, А.Сеше, О.Есперсен, И.А.Бодуэн де Куртенэ, А.А.Шахматовтардың еңбектерінде байқалған. Бұл – бір жол. Яғни бұл семантикалық сипаттама. Мұндай семантикалық топтарды басқа бір жолмен қарастыруға болатынын талдаған ғалымдар да бар. Фраза құрудың механизмін басқарып отырған тіл категорияларын зерттеу айрықша нәтиже береді. Сондай категориялардың бірі тіл жүйесінің фактісі ретіндегі сөз мағынасының құрылысы болса керек. Фраза құрудың әрқилы процесінің негізін жасайтын сөз мағынасының құрылысын зерттеу жолын ең алғаш В.В.Виноградов көрсеткен болатын. Ол «Современный русский язык» деген еңбегінде былай деп жазған: «Тесная связь идиоматики и фразеологии с лексикологией обусловлена не только структурной близостью понятий слова и идиомы, но и постоянным движением внутри языка от слов к идиомам и фразам – и обратно – от фраз и идиом к словам». Ал «Основные типы лексических значений слова» деген «ВЯ» журналының 1953 жылы 5-санында жарияланған мақаласында В.В.Виноградов фразеология төңірегіндегі ойларын кеңейтіп, біраз жаңа ұғымдарды өрбітті [16, 49].

В.В.Виноградов фразеологиялық топқа семантикалық анализ жасап, оның мағыналық жіктерін дәл ажыратып классификациялаған. Ең алдымен,

ол бұл топтан фразеологиялық тіркестерді (фраз. сочетания) бөліп шығарды да, Ш.Баллидің «единства» деп жүргендерін екіге ажыратты; фразеологиялық түйдектер (тұтастықтар) және фразеологиялық тізбектер (единства) деп. Осының әрқайсысын жеке-жеке талдап көрейік.

1) Фразеологиялық тұтастықтардың (сращения) негізгі белгілерін тізіп айтсақ мынадай түйін жасауға болады. Біріншіден, бұлар ішкі формасынан айрылған, дәлелдемесі жоқ жеке сөздер сияқты лексика-семантикалық единицалар. Екіншіден, тұтастықтар компонентінің бірде-бірі жеке өзіндік мағынаға ие бола алмайды. Яғни олар негізгі лексикалық мағыналарынан мүдде айрылған. Бір бүгіннің беретін мағынасы мен жеке компоненттердің әрқайсысының лексикалық мағынасы арасында ешқандай байланыс жоқ. Үшіншіден, мұның құрамындағы сыңарлардың сырттай қарағанда жеке-жеке тұруы тек тілдің өзінің ежелден қалыптасқан дәстүріне, дағдысына байланысты нәрсе. Егер В.Виноградовтың өз сөзімен тұжырсак, фразеологиялық тұтастықтар – «ертіндіге айналған лексикалық бөлшектердің химиялық қосындысы». Бұл сияқты тұтастықтарды идиома деп те атайды. Идиомаландырылған сөз тіркестерінің грамматикалық мағынасы да өзгеріп кетеді. Оның себебі фразеологиялық тұтастықтардың семантикалық жағынан бөліп жаруға келмейтіндігіне байланысты. Яғни семантикалық біртұтастық оны грамматикалық жақтан мүшелендірмейді.

С.Кеңесбаев пен Т.Жанұзақовтың «Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі» кітабында фразеологияның бұл терминдерінің бәріне қысқаша анықтама берілген. Мәселен, фразеологиялық түйдектерді (тұтастықтарды) былай түсіндірген: «Түйдекті тіркес ішіндегі сөздердің бір-бірімен лексикалық, грамматикалық берік байланыста болып, бөлініп-жарылмайтын фразалық мағынаның ол сөздердің лексикалық мағыналарымен ешбір жуыспайтын томаға-тұйық тіркестер».

2) Фразеологиялық тізбектердің В.В.Виноградов негізгі төрт қасиетін көрсеткен. Фразеологиялық тізбек болу үшін бұл белгілердің бәрі түгел болуының қажеті жоқ. Осының бірі де жеткілікті. Енді сол белгілерді жеке-

жеке қарайық.

а) Біртұтас фразалық тіркестің бейнелі, ауыспалы мағынада болуы шарт. Бұл мағына бірден ұғынылмай, кей жағдайда ғана сезілуі тиіс; ә) Экспрессивті тығыздық (насыщенность); б) фразалық тізбектің лексикалық элементтерінің ешқайсысын басқа бір синоним сөздермен ауыстыруға болмайды; в) Егер ауыстырар болсақ, онда фразалық тізбекті түгелімен ауыстыру мүмкін екендігі. Бірақ айтылған белгілердің бәрі де ешбір дау туғыза алмайтын ақиқат емес. Сондықтан мұны өзінде де біраз солқылдақтық бар (В.Н.Телия).

Жоғарыда көрсетілген тіл білімі терминдерінің сөздігінде фразеологиялық тізбектерді «Тұтас тізбек (бірліктер) күйінде бүтін бір мағынаны білдіретін, бірлік жігі ажырамайтын, компоненттері басқа сөзбен алмаспай тұратын тұрақты сөз тіркестерінің бір түрі» деген.

Фразеологиялық тізбектердің негізгі қасиеттері оның ең алдымен, бірден аңғарыла қоймайтын астарлы мағыналылығында болса, екіншіден, мұндай тіркестер өте әсерлі, әрі мәнерлі болады; үшіншіден, бұлардың компоненттерінің ешқайсының орнын ауыстырып, не орнына басқа бір сөз қоюға келмейді; төртіншіден, фразеологиялық тізбекті мәндес бір сөзбен немесе синонимдес тіркеспен алмастыруға болады.

3) Фразеологиялық тіркестер фразеологиялық единицалардың ең молырағы. В.В.Виноградов мұны тізбек пен тұтастыққа қарама-қарсы қойып қарайды. Бұл тіркестер семантикалық жағынан жіктеуге келеді. Мұндағы тіркескен сөздердің мағыналық салмағы бірдей. Фразеологиялық тіркестердің құрамындағы сөздер өзінің негізгі лексикалық мағынасында тұрады. Жалпы мағына осы сыңарлар мағынасымен тікелей байланысты.

Енді осы классификацияға қазақ ғалымдары қалай қарайды екен және жалпы фразеологиялық тіркестер жайындағы пайымдауларын талдап көрелік.

І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаевтың «Қазіргі қазақ тілі» деп аталатын кітабында автор тіркес атаулының бәрін фразалық тіркес деп алады да, алдымен оны идиомдар және басқа фразалық топтар деп екіге бөледі.

Идиомдарды ерекше категория ретінде өз алдына бөлек қарайды да, тіліміздегі басқа тұрақты сөз тіркестерінің бәрін (мақал, мәтел, қанатты сөз т.б.) фразаның қатарында әңгімелейді. Идиома мен фразаның негізгі айырмашылықтарын былай түсіндіреді: «Идиом тобындағы сөздер өзінің жеке тұрғандағы негізгі мағынасынан айырылып қалады да, өзара жымдасып, бір ғана негізгі лексикалық ұғым береді. Басқаша айтқанда, идиом ішіндегі компоненттер өзінің лексикалық формасы мен мағынасын жоғалтады да, грамматикалық формасын сақтайды; бұлар (компоненттер) – негізгі бір кесек күрделі лексикалық единицаның грамматикалық элементтері (мүшелері) болып есептеледі [18]. Идиоманың негізгі белгілері: біріншіден, «тұтас бір ұғым жеке сөздерінің ұғымынан алшақ кетеді де, жеке сөздер (компоненттер) өзінің дербес ұғымынан не жартылай, не мүлдем айырылып қалады», екіншіден, «бұл тізбектердің көпшілігі екінші тілге сөзбе-сөз аударуға келмейді» [18]. Ал фраза «жеке элементтердің негізгі мағынасынан барып жасалған тізбек» [18].

Идиом мен фразаның ортақ қасиеттері де бар, ол – тиянақтылық. Сөйтіп, біз идиом мен фразаның айырмасы олардың құрамындағы сөздердің жеке күйіндегі мағынасынан айрылу, айрылмауына байланысты ажыратылатынын байқап отырмыз. Авторлар мақал-мәтелдердің де негізгі қасиеттерін ашып, идиомдармен салыстыра зерттейді. Олардың ортақ белгілерінің бастысы орнықтылық, яғни бұл тіркестерді құрауға қатысып тұрған сөздердің арасына сөз қосып немесе олардың орнына басқа бір сөзді пайдалануға болмайтындығы деп көрсетілген. Бұлардың бәрін топтап келіп, жасалған мына бір тұжырымға назар салыңыз:

«Мақал, фраза, идиомдарды басқа системалық күйге аударарда бұлардағы өзара негізгі айырмашылықтардың бірі айқын көзге түседі – идиом сөздердің дені сөзбе-сөз (мақал, фразадағы сөздердей) аударуға келмейді. Бұл – жоғарыда біз атап кеткен лексикалық өзгешеліктен туған қасиет» [18].

Жалпы, авторлар идиома мен фразаны егжей-тегжейлі талдағанмен,

мақал-мәтелді тұрақты сөз тіркесінің қай түріне жатқызуға болатынын ашып айтпайды.

Идиомдардың тағы бір ерекше белгілерінің бірі – олардың көнелігі. Сөздер тізбегі идиом болу үшін көп замандар керек. Оның құрамындағы сөздер мүлде дерексізденіп, өзінің негізгі лексикалық мағынасынан алшақтауы осындай ой туғызады. Мақалдарды қолданғанда, оны өзгертпей сол қалпында алып, басқа сөздермен араға де («деп», «деген», «дегендей») етістігін дәнекер етеміз. Ал идиомдарды морфологиялық өзгерістерге салуға болады да, олардың синтаксистік тиянақтылығын ешбір өзгерте алмайсыз. Морфологиялық, әрі синтаксистік беріктігі бірдей идиомдар да бар, бірақ олар көп емес. Идиомдар түгесінді бір ғана ойды білдіруіне орай, олар көбінесе бір сөздің орнына жүреді.

Идиом, фразалардың тағы бір ерекшелігі – біразының дыбыс үйлесімі. Бұл тізбектерде біркелкі не дауысты, не дауыссыз дыбыспен (аллитерация) келетін немесе не біркелкі жуан, не жіңішке сөздерден келетін идиомдар бар.

Идиом, фразалардың лексикалық мағыналарын бөлек әңгімелеу қажет.

«Қазақ тілі» практикалық курсында (авторлары: Н.Оралбаева, Г.Мадина, А.Әбілқаев, жалпы редакциясын басқарған проф. М.Балақаев) «Лексика» тарауының бір бөлімі «Тұрақты сөз тіркестері» деп аталған. Мұнда авторлар тұрақты сөз тіркестерін идиома, фраза, мақал-мәтелдер деп жеке-жеке бөліп талдайды. Қысқа болса да әрқайсысына анықтама беріп, нақты тұжырым айтуға тырысқан. Әрқайсысына берілген анықтамаларға жеке-жеке қарап шығайық.

а) Идиома деп іштей бөліп, жаруға келмейтін және оның тұтас мағынасы құрамындағы сөздердің әрқайсысының лексикалық мағынасына байланысты тумаған сөздер тобын тұрақты тіркес дейміз.

ә) Тұрақты тіркестердің енді бір түрін фраза деп атайды да, оған да нақты анықтама бермегенмен, мұның өзіндік айырмасын түсіндіреді. Авторлардың түсініктемесін берейік: «Тұрақты тіркестің бір түрі – фраза. Ол да идиома сияқты түйдекті тіркес қалпында айтылады. Алайда мұның

идиомадан айырмашылығы құрамындағы сөздердің бәрі не біреуі өзінің бастапқы лексикалық мағынасынан айрылып қалмайды».

Шынында бұл келтірілген мысалдар құрамындағы сөздер өзінің негізгі лексикалық мағынасынан онша алшақтамайды. Ендеше идиомалар сияқты, фразалық тіркестер де сөзімізді өткір, көрікті, образды ету үшін жұмсалады деген тұжырымды әбден қолдаймыз.

б) «Мақал-мәтелдер халықтың ғасырлар бойғы іс-тәжірибесінен, өмір тануынан қорытылып, ереже түрінде тұжырымдалған аталық сөзі, ой түйіні». Біз авторлар анықтамасын бұлжытпай беріп отырмыз. Олар мақал-мәтелдің идиома, фразаларға ұқсас жағы мен өзгешелігін ажыратқан. Ұқсас жағы – мұның бәрінде «сыртқы құрылымы, сөздердің орын тәртібі тұрақты» болуында да айырмасы – біріншіден, «мақал-мәтелдің құрамындағы сөздер өздерінің лексикалық мағынасын толық сақтап, сөйлем мүшесіне талдауға келеді»; екіншіден, «егер идиома мен фраза сөйлем ішінде басқа сөздермен байланысу үшін тұлғалық өзгеріске ұшыраса, мақал-мәтелдер ешбір өзгеріске түспей, басқа сөзбен не сөйлеммен де етістігі арқылы байланысады».

Авторлар мақал мен мәтелдің өзара айырмасын да ажыратқан: «мақалда өмір тәжірибесінен екшеліп алынған ақыл, өнеге, оқушыны жақсыға баулып, жаманнан аулақ болуға үйрететін кеңес берілсе, мәтел белгілі бір ойға, ұғымға ишара жасайды, онда астарлап, жұмбақтап айту мәні басым» болады.

Мұның қай-қайсысы болмасын, айтайын деген ойды нақты, анық етіп және тыңдаушыға бірден аңғартуға немесе сөйлеген сөзімізден қысқа, тұжырымды қорытынды шығаруға үлкен жеңілдік жасайды. Бұларды талғамсыз қолдана беруге болмайды. Екінші жағынан мақал-мәтел әдебиеттің бір жанры есепті таптық сипатта боп келеді. Міне, сондықтан сақ болған жөн.

Фразеология жөнінде К. Ахановтың пікірлері көңіл аударарлық. К.Аханов өзінің кітабында [19] фразеологияны біраз талдайды. Ол осы еңбегінде бұларды екі топқа бөліп: оның бірін – еркін тіркес, екіншісін –

тұрақты фразеологиялық тіркес деп алады. Мұның алдыңғысын синтаксистің сыбағасына беріп, кейінгісін лексиканың құрамында қарастырады.

Фразеология деген терминге келсек, мұның екі түрлі мәні бар тәрізді: біріншіден, «белгілі бір тілдегі тұрақты фразеологиялық сөз тіркестерінің жиынтығы» дегенді білдірсе, екіншіден, сол тіркестер жиынтығын ғылыми түрде зерттеп талдайтын ілім мағынасында түсініледі. Автор тұрақты сөз тіркестерін жақшаның ішінде фразеологиялық единицалар деп алады. Бұл терминологиялық сөздіктерінде орныққан термин. Мұнда да алдымен тұрақты тіркес пен еркін тіркестердің айырмасы нақты талданады. Автор мынадай басты-басты ерекшеліктерін көрсетеді:

Біріншіден, «тұрақты сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің орны, еркін тіркестің құрамындағы сөздердің орнына қарағанда әлдеқайда тұрақты, бекем болады.

Екіншіден, «тұрақты фразеологиялық сөз тіркестерінен туатын бір бүтін мағына оны құрастырушы сыңарлардың мағынасынан басым» болады [19].

Үшіншіден, «тұрақты фразеологиялық сөз тіркестері бір тілден екінші тілге аударуға икемсіз келеді, әсіресе оларды тікелей сөзбе-сөз аударуға болмайды» [19].

Ағылшын тіліндегі фразеологизмдерді зерттеу, оларды аудару мәселесімен айналысқан А.В.Кунин. А.В.Кунин өзінің еңбектерімен ағылшын фразеологиясының және де жалпы фразеологияның дамуына өте көп үлес қосты. А.В.Куниннің бұл салада көптеген еңбектерін атауға болады. Мысалы: «Фразеология современного английского языка», «Англо-русский фразеологический словарь» т.б.

Кунин А.В. фразеологиялық единицалар мен сөз туралы айта келіп, олардың төмендегідей өзгешеліктерін көрсетеді. Екеуінің бірінші айырмашылығы жасалуында, үшіншіден фразеологиялық единицаның мағыналық құбылысы еш уақытта сәйкес келмейді деп сөзден айырмашылығын айтады.

II-тарау. Көркем шығармалардағы фразеологизмдердің ролі және оларды аудару мәселесі.

2.1. Аударма тарихы және теориялық мәселелері

Жер бетінде ежелден өмір сүріп келе жатқан халықтардың көбі осыдан жарты ғасыр бұрын бір-бірінің дүниеде бар екені жайлы да бейхабар болатын. Бірақ дүниені дүрліктірген ұлы оқиғалар бұйығып жатқан елдердің өміріне орасан өзгерістер әкелді. Ғылымның, техниканың дамуына байланысты халықтар арасындағы кеңістіктер жақындасып, қашықтықтар қысқарды. Енді адамдар өз үйінен алысқа ұзамай-ақ бір-бірін біле бастады. Осының нәтижесінде ортақ мүдде, бірегей мақсат, бірегей сөздер пайда болды. Бірақ адамдар тілінің әр түрлілігі бұрынғы қалпынша қала берді де, халықтар достығының дәнекері ретінде аударма өнері жандана бастады.

Аударма араласпайтын, аударма қатыспайтын мәдени өмірдің бірде-бір саласы жоқ.

Аударма деген сөздің ауқымы (аумағы) кең. Бір тілден екінші тілге өлең, көркем проза, ғылыми және ғылыми-көпшілікке арналған әрқилы еңбектер, дипломатиялық документтер, іс қағаздары, саяси қайраткерлердің мақалалары мен шешендердің сөздері, газет материалдары т. т. толып жатқан дүниелер аударылуы мүмкін. Мұның бәрінде де аудармашыға қойылатын талап аударма теоретиктерінің айтуынша екі ыңғайда көрінуге тиіс.

1) Аударманың мақсаты – түпнұсқа тексін тіл білмейтіндерге таныстыру;

2) Ал аудару дегеніміз - өзге тілдің құралдарымен баяндалған тексті екінші тілдің құралдарымен барынша толық, әрі дәл жеткізу деген сөз.

Шынында, аударма өнерінің мәселелерін жан-жақты талдап беру қиын.

Аударма осы заманның өз мұқтаждығына сай туған өнер. Оның мәселелерін қарастыру деген сөз – дүниежүзі халықтарының ынтымақ, бірлігінің жаршысы болу деген сөз. Өйткені халықтардың өзара қарым-қатысының күшеюі, бір-бірімен жақындасуы заманымыздың жарқын

белгілерінің бірінен саналмақ.

Халықтардың өзара ынтымағы мен достығынан туындап жатқан жарқын ойлар мен жалынды істер лаулағанда «ошақ басында отырып қалу» жөн емес. Ендеше ұлттық мәдениетіміздің даму, өркендеу жайы оның интернационалдық сипатына тікелей қатысты екеніне дау жоқ.

Дарқан мәдениетіміздің бір ұшы аудармаға ойысып жатады. Мәдени өміріміздің қандай бір саласын алсаңыз да, аударма араласпаған, аударма қатыспаған түрін табу қиын. Осыдан келіп біз барша адамзат мәдениетін біріне-бірі жалғаса, ұласа жарасып жатқан байтақ жазира деп ұғар болсақ, соған дәнекер, оны селбестіретін әр жұрттың қолындағы пәрменді құралдың бірі – аударма екенін айқын аңғарамыз.

Біз бүгінгі таңда классиктердің шығармаларын, дүниежүзі мәдениетінің асқан үлгілерін өз ана тілімізде оқи алатын дәрежедеміз. Прогрестік мәні өзгеше бұл процесс негізінен ағылшын тілі арқылы іске асып жатыр. Қай тілдің, қай халықтың болмасын көптің рухани жан дүниесін байытар қазынасын біз ағылшын тілі арқылы меңгерудеміз. Қазір ағылшын тілінен аударылған сансыз дүниелерді қарап шықсақ, біз ғылым саласында да, көркем әдебиет саласында да әлемнің төрт бұрышында болған, болып отырған небір оқиғалардан оймен, көкірек көзбен көңілге түйер дәрежеге жеткен екенбіз.

Бүгінгі тірлігімізге, тынысымызға ауадай қажет не түрлі рухани азықты ағылшын тілі арқылы алып отырмыз. Аударма бізді ағылшын халқының шалқыған мәдениетінің түпсіз мұхитына еркін жүздіріп, телегей сезімге бөледі.

Осыған қарағанда, аударманың біздің мәдени өмірімізден алатын орны орасан зор екені өзінен-өзі байқалады.

Белгілі бір ұлт әдебиетінің даму дәрежесін, заңдылықтарын білу үшін де оны көрші әдебиеттермен байланыстыра зерттеуге тура келеді. Мәселен, қазақ әдебиеті мен әдеби тілінің бүгінгі деңгейге дейінгі даму өрісін ағылшын әдебиеті мен тіліне байланыстыра қарамасақ, көп мәселеде олқы

түсер едік. Ал сол өзара байланыс, қарым-қатынас дегеніңіз аударма арқылы жүзеге асатыны анық. Мұндай қарым-қатынастың әдебиет пен тілге тікелей әсері болары тағы да анық.

Аударма, сонымен бірге, туған әдебиетіміздің эстетикалық мүмкіндіктерінің молаюына, әдеби тіліміздің байи түсуіне айрықша әсер етеді. «Переводы необходимы и для образования нашего еще не установившегося языка; только посредством их можно организовать из него такой орган, на коем можно будет разыгрывать все неисчислимые и разнообразные варианты человеческой мысли», - дейді В.Г.Белинский.

Әр тілде сөйлейтін халықтар мекен еткен әлемді және сол халықтардың мәдени мұрасын танып білу тек аударма арқылы мүмкін. Әрине бұдан кез келген аударма түпнұсқаны толығымен танытар дәрежеде деген қорытынды жасалмауы тиіс. Сонда да кез келген аударма, оның ішінде, әсіресе, көркем аударма басқа тілдің амалдарымен жасалған шығарманы екінші тілдің құралдарымен қайта жасау болып табылады. Бұл процесс әр алуан халықтардың өзара қарым-қатынасы негізінде тарихи дәлелденген және жасалған тәжірибелер мұның әбден мүмкін екенін көрсетіп отыр. Ал енді бұл аудармалардың сапасы, салмағы т. б. түрлі қасиеттері деген мәселенің бәрін көркем аударманың теориясы тексеруге тиіс. Аударма теориясы осындай қажеттіліктен келіп туған.

Біздің негізінен көңіл қойып отырғанымыз – көркем аударма. Яғни көркем әдебиеттің екінші елге сапары жайлы деп те айтса болар еді мұны.

Аударманың тарихына үңіліп қарасақ, ел мен елдің, халық пен халықтың өзара ұғысу, жақындасу ниеті ертеден-ақ пайда болған сияқты. Оған дәлел - әр жұрттың өмірінде замандар бойы жалғасып келе жатқан аударма өнерінің үлгілері. Әсіресе, аударманың өзге үлгілерінен гөрі көркем туындылары бір халықтан екінші халыққа, бір тілден екінші тілге жеделірек жетіп отырған. Халықтың рухани тілек-талабынан келіп туған өзге елдің көркем шығармаларын аудару процесі келе-келе өзіндік принциптері мен қағидаларын алға тартады. Аударудың әрқилы тәсілдері мен заңдылықтары

бой көрсетеді.

Сөйтіп бір халықтың әдеби мұрасын екінші елдің рухани қазынасы етуді мұрат тұтқан адам аудару үстінде екі тілдің өзді-өзіне ғана тән неше алуан ішкі заңдылықтарының сырына үніліп, аударудың өзіндік заң-жобаларын түзе (сыза) бастайды. Әрбір тіл арасында аударма арқылы болып жататын неқилы салыстыру салғастыру дегендердің бір жүйеге түсіріліп, саралануы қажет екенін ертеден ұққан азаматтар осы жөнінде өз пікірлерін айтып, жазып отырған. Мәселен, дүниежүзілік мәдениеттің алтын қорын аралап кетер болсақ, сонау ертедегі Рим дәуірінің алыптары Ливий Андроник, Цицерон, Гораций, Квинтилиан т. б. бастап жиырма бірінші ғасырға дейінгі аударма проблемаларына арналған сан алуан теориялық пікірлердің болғанын тарихтан білеміз.

Сол дәуірлер сырын танытатын бұл қағида, көзқарастардан аңғарылған бір нәрсе: аударманың қай дәуірде болмасын қоғамда үлкен рөл атқаратыны.

Әр дәуірдің дамуына қарай аударманың әрқилы принциптері бой көрсеткен. Сонау ерте дәуірдің өзінде-ақ еркін аударма мен сөзбе-сөз аударма пайда болған [19, 126].

Тарихқа жүгінсек, грек әдебиетінің римляндықтар әдебиеті мен тіліне тигізген әсері ұшан-теңіз. Бұдан ұғатынымыз: аударманың тіл мен әдебиетке тигізер әсерінің қай кезде де мол екендігі. Тағы бір ескеретін нәрсе, сонау ерте кезде-ақ бой көрсеткен аударманың бұл екі тәсілі күні бүгінге дейін ұласып келе жатқаны. Көп дау, талас-тартыс осы екі принцип маңында өрбиді.

Қайта туу (эпоха Возрождения) дәуірі творчестволық істің жаңа мұраттары мен түрлерін тарата отырып, аударманың рөлін көтеріп тастады. Бұл кезде Германияда аударманың әрқилы принциптері көріне бастайды. Тіпті бөтен тілдің синтаксисіне дейін жеткізуді талап еткендер (Никлос фон Виле) де, қайта өңдеуге дейін баратын еркіндікті талап етушілер (Генрих Штеинхавель, Альбрехт фон Эйб) де болған. Англияда поэтикалық түрлердің қандайын болмасын ұлттық өңге айналдыру арқылы әдебиетін дамыту ағымы

болған.

Францияда аударма патша сарайындағы аристократтар талғамына лайықты жасалып отырған. Яғни еркін аударма етек алған.

Әрқилы елде әр алуан принциптері қалыптаса бастаған аударма тәжірибесін түбегейлі тексеріп, оны ғылым ретінде теориялық жүйеге салып қарастыру қажеттігі осылай келіп туды.

Аударма мәселесіне арналған алғашқы теориялық еңбектер XVIII ғасырда шыға бастаған. Мәселен, Германияда – Хоттингердің «Нечто новейшей фабрикации переводов из греков и римлян» деген, Англияда – Тайтлердің «Эссе о принципах перевода» деген еңбектері жарық көрген. Мұның соңғысын жақсы аударманың негізгі принциптерін анықтап берген (түпнұсқаның идеясын, стилін және жазу мәнерін беру) еңбек ретінде аудармашылар мен теоретиктер күні бүгінге дейін пайдаланып жүр. Осы еңбектер шыққан кезеңде аударма және аудармашылар жөнінде екі түрлі пікір болған сияқты. Оның бірі – түпнұсқа авторын аудармашы еліне алып келіп, өз жерлесі ету де, екіншісі, керісінше, аудармашының автор еліне көшуі. Автордың жағдайымен түбегейлі танысу үшін оның еліне бар дейтін принципті немістің ұлы ақыны Гете ұстанған.

Батыс Европа мәдениетінің тарихынан аударма теориясына қатысты әрқилы пікір айтып, еңбек жазған талай ғұламаларды (мәселен, аударманы «шешуі жоқ жұмбақ» деп ұғатын Гумбольдт, «перевод – смерть понимания» дейтін Мориц Гаупт, «автордың жанын беруге тырыс» дейтін Шлейермахер т.б.) келтіруге болады.

Аударма теориясын сөз еткенде, оның қалыптасуына тікелей қатысы бар орыс мәдениеті өкілдерінің пікірлеріне тоқтамай өте алмаймыз. Россияда алғаш еркін аударма принциптерін қолдап, сол жайында пікір айтқан Ломоносов, Сумароков, Тредиаковский, Державиндер, т. т.

«Переводчик прозы – раб, переводчик поэзии – соперник» деген әйгілі қағидасымен орыс аударма өнерінде өзінің айтулы ізін қалдырған В.А.Жуковскийдің жөні бір бөлек.

А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов айтқандарынан аударма теориясына негіз боларлық және соның дамуына едәуір септігін тигізген жайды аңғарамыз. Сондай-ақ, Белинский, Чернышевский, Добролюбов, Писарев сынды сыншылардың аударма жөніндегі қағидалары өз алдына бір бөлек зерттеу объектісіне лайықты дүние. Бұлардың соңынан акад. Веселовскийдің үлгісі шықты. Осы мектептің өнегесін үлгі тұтқан аудармашылар саны молайды. Алайда, қайсыбір зерттеулерге жүгінсек, бұлар жасаған аудармалардың біразынан түпнұсқаны орыстандыру, творчестволық ерекшеліктер жағынан кедейлену айқын байқалар еді.

XIX ғасырдың соңғы кезеңінде тіл білімінде үстем бола бастаған декаденттік ағым мен психологизм аудару өнеріне деген пессимистік көзқарасты таратып жіберді (Потебня). Ал түрге әуестенушіліктің қашан да әркімнің өз басының талғамына лайықты аударма жасауға итермелейтінін аударма тарихынан білеміз.

Аударманың бүкіл халықтық сипатқа ие болуы А.М.Горький есіміне тікелей байланысты.

Жауапты мәселенің дұрыс жолға қойылуы үшін аудармашыларды аударманың ең қарапайым да түсінікті қағидаларымен қаруландыратын теория керек еді. Сөйтіп, аударма теориясының әліпбиі жасалды. Мұны алғаш қолға алған аударманың аса көрнекті теоретиктерінің бірі, әдебиетші К. Чуковский болатын. Кейін бұл еңбек әлденеше толықтырылып, жаңартылып басылып отырды.

Аударманың мәселелерін әрқилы көзқарастар тұрғысынан қарастырған әр алуан еңбектер бар. Аударма өнерінің ерекшеліктері мен заңдылықтарын таратып, талдай алатын тамаша теоретиктер бар. Олар – М.П.Алексеев, А.В.Федоров, Г.Гачечиладзе, И.А.Кашкин, О.Кундзич, А.В.Кунин, Ю.Д.Левин, П.М.Топер, Я.И.Рецкер, В.М.Россельс, В.Е.Шор, т. б.

Қазақстанда аударма мәселесіне байланысты біраз еңбектер жарияланған. Түбегейлі мәселелері туралы ғылыми ой-пікірлерін жазған М.Әуезовтің, М.Қаратаевтың, С.Талжановтың, Ә.Сатыбалдиевтың,

Т.Әлімқұловтың, Ә.Ипмағамбетовтың, Е.Букетовтың, Қ.Қанафиеваның, А.Жовтистің, Е.Ғабдіровтың, Ш.Сарыбаевтың, Ә.Нұрпейісовтың, М.Әлімбаевтың, С.Нұрышевтың т.б. ұсынған қағидалары бұл проблеманың ғылым ретінде қалыптасуына едәуір септігін тигізгені мәлім.

Бұларға қоса аударма проблемаларына арналған түрлі кеңес-мәжілістер көптеген күмәнді, түсініксіз жайларды теориялық тұрғыдан ғылыми талқыға салып, саралап шыққан. Әрине бұл мәжілістер аударма теориясының әр алуан мәселелерін түбегейлі шешіп берді деп айту қате. Алайда ден қоюға тұрарлық бір ақиқат, аударма өнерінің филология ғылымының ерекше бір саласы ретінде танытылып, оның даулы-даусыз мәселелерінің нақты ғылыми жолмен тексеріле басталғандығы. Дәлелдеме, дәйектемелерге негізделген мұндай ғылыми бағыт аударма проблемасының көптеген мәселелерін нақтылы шешуге, сөйтіп аудармашыларға қиындық туғызып келген кейбір жайттар жөнінде қажетті принциптерді ұсынуға едәуір септігін тигізгені хақ.

Бұл үлкен проблеманың қағидаларын талдап беруде әрқилы көзқарастар күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Аударма өнерінің мәселелерін тексеруде әрқилы ғылым саласы келіп түйісіп жатады. Әдебиет, тіл, психология, тарих, этнография, математика, т.т. Мұның ішінде аударманың өзіндік объекті тіл мен әдебиет болуға тиіс. Өйткені көркем аударманың тексеретін мәселесі белгілі бір тілде жазылған көркем туындының екінші бір тілдегі көрінісі. Осыдан келіп аударманы зерттеу саласында тілшілер мен әдебиетшілер арасында әр алуан көзқарастардың болатыны ақиқат.

Жалпы, теориямен айналыспаған аудармашының аударманың қазіргі талабына лайықты іс бітіруі неғайбіл. Аударма теориясының бүгінгі талабы дегенде біз көркемдігі жағынан дәл, толыққанды аударманы айтамыз. Қанша дегенмен, өз бетінше, өз қалауынша аудармамен айналысушы адам білгенін өзімен ала кетеді де, оның қолы жеткен ақиқат жұмбақ күйінде қалады. Ал теория сондай көптеген тәжірибелерді қорыта келіп, қол жеткен табыстарды көпке ортақ дүниеге айналдырады.

Аударманың ғылыми қағидаларын ортақ мүддеге айналдырушы

теоретиктердің бұл жөніндегі ұстанған принциптерін үш түрге бөліп, топтап әңгімелеуге болар еді.

Олардың бірі – аударманы әдебиеттану ғылымының еншісіне беріп, оны таза творчестволық құбылыс ретінде қарастыратындар. Мәселен, И.А.Кашкин, А.А.Смирнов, И.Брагинский, В.Россельс, В.Шор, т.б. пікірлері негізінен осы ыңғайда түйісіп жатады.

Ал А.В.Федоров бастаған тілшілер қауымының көбі аударманы тіл білімінің объектісі ретінде зерттеген. Бұлардың қатарына Л.С.Бархударов, Б.А.Ларин, Я.И.Рецкер, т. б. қосуға болар еді.

Бұл екі көзқарасты жалғастырып, аралық позицияда тұрған үшінші бір топ аударманы өз алдына бөлек сала ретінде тексереді. Яғни аударма негіздері тіл мен әдебиет қағидаларына сүйенсін дейді. Өзінің дәлелді теориялық тұжырымдарымен аударма ғылымының дамуына бөлекше үлес қосқан Г.Гачечиладзе мұны былай түсіндіреді: «Аударма теориясы лингвистика мен әдебиеттану ғылымының аралығында тұрған, өзіндік орны бар өзгеше ғылым». А.Лейтестің де: «Она могла бы стать наукой об осмыслении и воссоздании художественных произведений средствами другого языка, показывая на материале многих литератур, как читательское сотворчество перерастает в сотворчество писательское», - деген пікірінен Г.Гачечиладзе ұсынып отырған принциптерді қолдайтынын аңғарамыз. Үш топтың өкілдері аударма проблемаларын осылай әрқилы тараптан тексеруді талап ете отырып, іс жүзінде бірінің мәселесін бірі қамтып кете береді.

Мәселен, аударманың көркемдік қасиетіне, эмоциялық, эстетикалық әсеріне айрықша мән беріп, алдымен тек соның жеткізілуін қадағалайтын зерттеушілер, кейде еріксіз, сол көркемдік ерекшеліктерді жасауға тікелей қатысты тілдік құралдарды талдап кетеді. Ал, керісінше, тіл мамандары әлгі тілдік факторларды талдай келе, бұлардың көркем құрал есебінде атқаратын қызметін саралайды. Осылай болуы заңды. Өйткені, біздің ойымызша, көркем аударма әдебиет пен тілге тікелей қатысты. Егер мұны құсқа теңеп бейнелеп айтсақ, құстың қос қанатсыз ұша алмайтыны сияқты, көркем

аударма да әдебиет пен тіл қағидаларынсыз дами, өркендей алмақ емес [31, 167].

Аударманы творчестволық процесс деп оның эстетикалық мәніне, әсеріне баса назар аударатындар мен лингвистикалық мәселе ретінде тексеретін тілшілердің екеуі де бұл проблеманы бір жақты ететін тәрізді. Өйткені аударма мәселесінде бұл екеуін бөліп, олардың екінші тілдегі көрінісін жеке-жеке іздестіру жарамайды. Бұлай аударма проблемаларын түбегейлі тексеру мүмкін емес. Шындығында аударманың творчестволық процесс екеніне ешкім дау айта алмаса керек. Ал сол творчестволық процесс екінші тілде қалай, немен жеткізілуге тиіс? Егіздің сыңарындай, тіпті бірінен-бірі туып, біріне-бірі жалғасып жатқан құбылыстың жігін ажыратып байланыссыз қарастырудың қажеті қанша. Ал аударманың творчестволық процесс екеніне дауымыз болмаса, мұның тек тіл құралдары арқылы іске асырылатыны тағы анық. Сонда, теориялық топшылау жасағанмызда мұның «эмоциялық мәселелері» немесе «лингвистикалық мәселелері» деп бөлек-бөлек қарастыруға негіз бар ма?

Аудару процесінде де, теориялық анализ жасау барысында да лингвистикалық құбылысты эстетикалық-эмоциялық әсерден бөлуге тіпті болмайды. Өйткені әдемілік дегеніңіз лингвистиканың функциясына жатады. Көркем контексте лингвистикалық құбылыстың осындай қызметі байқалмайтыны белгілі. Лингвистикалық элементтегі эстетикалық қызмет (функция) дегеніміз көркем туындыға бір сөзді жазған замат немесе оны аударған бойда көрінеді. Осы айтып отырған эстетикалық әсер дегеніңізді алсақ, ол тіл құралдары арқылы жасалады. Сөйтіп, аудармада бұл екі процестің екеуі де қатынасады. Онсыз аударманың жасалуы мүмкін емес.

Тілдің әрбір элементі көркем контекстке ене отырып, сапалық өзгеріске ұшырайды. Яғни лингвистикалық құралдардың қабілеттілігі көркемдік мән-мағынаға айналып жатады. Сондықтан да: «В диалектическом единстве лингвистического и художественного, в способности отмеченного качественного превращения и состоит возможность преодоления основного

противоречия, выраженного в формуле — перевод прекрасного с одной лингвистической системы на другую», — деген теоретик О. Кундзичтің пікіріне қосылуға тура келеді.

Осы тұрғыдан алғанда «... область художественного перевода начинается там, где кончается область языковых сопоставлений» — деген Г.Гачечиладзенің; «пусть он будет подчинен определенному художественному или идейному замыслу, но сам по себе представляет материал чрезвычайно богатый», — деп түсінетін А. Федоровтың пікірлері де дау туғызады.

Көркем шығарманы жеке алып қарағанда ол көркем туынды есебінде эстетикалық әсер ететін категория. Біз оны оқығанда ондағы сөйлем мүшелерін талдап жатпай-ақ таңдай қағамыз. Ал енді сол шығарманы аудару қажет болса, не сол аударманы талдау керек болса, оны бірнеше бөлікке, материалға бөлуге тура келеді. Сөйтіп лингвистикалық анализдің қажеттігі туады. Әдеби-лингвистикалық байланысты осындай бірлікте қарау қажет.

Қазақ аударма өнерінің тарихына үңілсек, дәл осы тектес аражігі айқын, анық пікірлер бар деп айту қиын. Мұнда біз мынау тілшілер ұсынған, мынау әдебиетшілер ұсынған пікір деп бөліп-жарып жатпаймыз. Тек бір ескерте кететін жай мынау: аударманы өнер деп ұғатын жазушы, журналистер қауымы мұны тек әдебиеттің тексеретін саласы деп танитыны. Тілші ғалымдар тарапынан бұл дайында айтылған үзілді-кесілді пікірді кездестіре алмаймыз. Мұның мәнісі арнайы зерттелмегендіктен. Ал кейінгі тұжырымның, яғни аударманы әдебиет пен тіл арасындағы құбылыс деп қарайтын көзқарасты қолдайтын зерттеушілер де бар. Мәселен, аудармашы ғалым Ә.Сатыбалдиевтың бұл турасындағы қайсыбір ойлары реалистік аударма ғылыми теоретиктерінің бірі Г.Гачечиладзенің кейбір пікірлерімен үндесіп жатады [24, 65].

Сөзбе-сөз аударма мен еркін аударма: аударманың күнделікті тірлігінде талай әжетке жаратылып келген тәсілдер. Тіпті күні бүгінге дейін қайсыбір аудармалардан көрініп қалады. Аударманың әрқилы үлгісін жасап, әр алуан

қағидаларға жүгінген өнерпаздар іс барысында сан түрлі ағым жетегінде болғанмен, олардың бәрі де осы екі үлгінің, екі тәсілдің маңайына келіп үйіріле береді. Екі тәсілдің әрқайсысын дәуіріне, кезеңіне қарай жеке-дара алып қарастырсақ, оларды түсінуде, қолдануда қилы-қилы ұғымның да болғаны мәлім.

Бұл екі тәсілдің тарихи мәнін бір жақты түсініп, теріс ағым ұстанып жүрген зерттеушілердің де бар екенін ескере отырып, алдымен аударманың біз сөз етіп отырған осы принциптеріне тоқтала кету қажет. Теориялық тұрғыдан қарастырғанда бұл принциптердің мән беруді тілейтін өзіндік ерекшеліктері мол. Және аударма процесіне қырсығын тигізген кездері де жиі кездеседі. Шынында аударманың қай түрі болмасын ол белгілі бір кезеңнің жемісі. Ғылымның, практикалық істің өзі әкелген алғашқы адымдары болады. Сондай қажеттіліктен келіп туған еркін аударма тәсілі кезінде прогрессивтік рөл атқарғаны мәлім. Өйткері ғылым, өнер, экономиканың алғашқы тәй-тәй басқан шағында бірден реалистік аударманы талап ету мүмкін емес еді. Ол кезде халықтың білім дәрежесінің өзі көптеген мәселені түсіндіріп алуды тілейтін. Аудармашылардың өзі тілесін, тілемесін алып отырған объектісін түсіндіруге ыңғайлай беретіні біріншіден осыдан, екіншіден, сол аудармашылар сүйенерлік бірде-бір жол-жобаның, аударманың семантикалық жүйесінің әлі қалыптаспауынан. Осы тұрғыдан қарағанда, бұл принциптің өз кезінде рөлі ерекше болғанын ұғу қажет. Мұның кесірлі тәсілге айнала бастаған кезін анықтау ғылыми байыптылыққа саятын нәрсе. Аударма тәжірибесі молайып, оның әрқилы жаңа, жарқын принциптері туа бастағанда, қайсыбіреулердің еркіндіктен арыла алмай жүруі, әрине орынсыз. Оның себебін ашып, бүге-шігесін талдау ғылымның міндеті.

Ал сөзбе-сөз аударманы кейбір практиктер мен зерттеушілер жарамсыз тәсіл деп түсіндіреді. Шынында бұл тәсілдің де себепсіз тұмағанын ескеру керек сияқты. Ғылыми-теориялық еңбектерге және аударма тәжірибесіне жүгінсек, бұл принциптің көңіл аударуды тілейтін тұстары көп. Ғылыми

тұжырымның мәні я олай, я былай деп тоқ етерін айта салумен анықталмаса керек, қайта нақты мәселенің себеп-салдарына жүгінген жүйелі дәлелдемелерге орай байқалса керек. Әрине сөзбе-сөз, әріпқой аударма дегендердің ғылыми қағидаларға салғанда бадырайып көрінетін баянсыз түрлерін көрсету лазым. Аударманы ғылым деп танитындығымыздан оның әдіс-тәсілдерін ғылыми жүйеге салып, себеп-салдарын дәлелдемелермен аша, ажырата баяндауға міндеттіміз.

Жалпы, ғылымның принциптері, әдіс-тәсілдері себепсіз ойдан жасалмайды. Қандай тәсіл болмасын ол белгілі бір шындықтың айнасы. Ендеше сөзбе-сөз аударма практикасындағы белгілі бір мұқтаждықтан, қажеттіліктен келіп туған. Ал ол тәсілдің жарамды-жарамсыз болмысын анықтау екінші мәселе. Ғылыми талдауды тілейтін тұс осы. Ендеше бір аударма тәжірибесі алып келген әрқилы әдістерді түсіндіруде біржақты ұғымнан қашыңқырап, соның себеп-салдарына үңілуге тиіспіз. Оның жарамды қасиеті қайсы, жарамсыз қасиеті қайсы – міне, осы мәселелер көбінесе көмескі күйде қала беретін. Тағы бір ескеретін жай мынау: әдетте сөзбе-сөз аударманы жарамсыз деп табатындар шынында да мұны сөзбе-сөз ұғатын тәрізді. Яғни белгілі бір сөйлем компоненттерін сол тұрған қалпында, сондай тәртіппен көшіру деп түсінеді. Егер мұндай тәртіппен аударсаң, әрине сөзбе-сөз тәсілдің түкке жарағысыз боларына күмән жоқ. Ал сөзбе-сөз аударманы дұрыс ұғатындар ұстанған принцип сәл басқашалау. Олар әлгі сөйлемді мағыналық топқа айналдырып тұрған компоненттердің түпнұсқадағы күйін сақтап жатпайды. Бірақ сондағы айтылмыш ойды білдіруге қатысып тұрған сөздердің бәрінің лексикалық мағынасын жеткізуге тырысады. Жеткізгенде, әрине әр сөзді жеке-жеке қуалап, жеке-жеке аударатын болсаңыз баяғы Гумбольдт айтқан жалған тұжырымға баратыныңыз ақиқат. Гумбольдт не дейді. Оның айтуынша, аударма дегеніміз шешілмейтін жұмбақты шешуге әурелену болып шығады. Мұның мәнісі: аудармашы жүзіп келе жатқан су астында шөккен екі тас бар. Бір халықтың көркем мүлкін жеткізуді мұрат тұтқан адам қалайда осы екі тастың

біріне ұрынады. Оның бірі – түпнұсқаға өте адал болу үшін, ана тілінің заңдылықтарын аяққа басу болса, екіншісі ана тілінің заңдылықтарына түпнұсканың бар қасиетін түгел бағындырып басқа қиянға шығып кету. Осыдан келіп әрбір халықтың зат, материя, болмыс жайындағы түсінігі әрқилы, соған орай тіл байлығы да ала-құла. Ендеше бай тілден кедей тілге аудару мүмкін емес деген идеалистік қорытынды жасайды.

Міне, осы жалған ұғымның жетегінде кетпес үшін сөзбе-сөз аударманың ішкі-тысқы характерін талдап, таратып түсіну қажет. Яғни сөзбе-сөз дегенді сол сірескен қалпында қабылдамай, аудару кезінде сөйлем компоненттері аударылатын тілдің заңдылықтарына қарай ыңғайлана, орындары ауысып түсіп жататынын және сөйте тұра түпнұсқа мазмұны мен формасы түгел жеткізілетінін қамтамасыз ететін тәсіл деп те қарағанымыз жөн.

Көркем аударманың аса үлкен табысы деп адекватты немесе реалистік аударманы айтуға тиіспіз. Бұған дейін адекватты және толыққанды аударма деген терминдер пайда болған. Бұлар жөнінде жоғарыда сілтеме жасалған еңбектерді қарауға болады.

Аударма қатынасы болмаған елдердің көркем туындысын екінші тілге жеткізуде толып жатқан қиындықтар болатыны белгілі. Ол қиындықтардың басы ең әуелі тілдердің әрқилы топқа жататындығынан басталады. Яғни тілдер құрылысы (типология) жағынан басқа-басқа болып келсе, бұл тілдерде жазылған көркем шығармаларды бірінен екіншісіне аудару оңайға түспейді. Аударма процесіне едәуір ықпалын тигізетін екінші бір жағдай – тілдердің негізі туыс еместігі. Басқаша айтқанда, индоевропа тілдерінен түрік тілдеріне немесе керісінше, түрік тілдерінен индоевропа тілдеріне аударудың сан алуан қиындықтарын байқаймыз. Ал туыс тілдерді бірінен екіншісіне аудару әлдеқайда жеңіл. Мысалы, өзбек тілінен қазақ тіліне, қазақ тілінен қырғыз тіліне т.т. көркем шығармаларды аударуда көптеген жеңілдіктер болатынын да аударма тәжірибесі көрсетіп жүр. Әрине, бұл жерде лингвистикалық факторлардан тыс нәрселер де бар. Бұлар да аударма ісінде айрықша рөл ойнайтын факторлар. Мәселен, халықтардың мәдени өміріндегі тарихи

орталықтар және ұзақ мерзімдік өзара тілдік қарым-қатыстың барысында пайда болған ұғымдар мен көзқарастардың ұқсастығының әсері мол. Бұл тұста аудармашының қызметі көп мәселені шешіп тастауы мүмкін. Сөз алмасу калька жасау және қайта жасалған сөздер аударма арқылы келеді. Бұлар тіліміздегі көптеген сөздерімізге салалық өзгерістер енгізеді. Яғни тілімізде осы аудармаға дейін байқалмаған жаңа мағыналық сипаты бар сөз қатары көріне бастайды. Бұл процестің келесі аудармаларға жеңілдік жасайтынына дау жоқ. Тілдердің индоевропа тармағына жататын тілінен түрік тобына жататын қазақ тіліне аударуда осындай құбылыстардың болып келгенін көреміз, әлі бола беретінін де сеземіз. Аударма процесінде болып жататын әр алуан толқындардың біраз себебі тілдердің осы тек өзгелігі мен құрылыс өзгелігін дұрыс ұқпаудан туса керек.

Семантикалық жүйенің молаюы немесе таралуы аударма қатынасының характеріне байланысты. Көркем шығармалар жиі-жиі аударылып отырса жаңа мағыналық топтар молая, түрлене түспек те, керісінше аудару процесі тежелсе бұлардың да өрісінің тарылуы табиғи нәрсе. Бір кездері ағылшын тілінен қазақ тіліне аударудың қиындықтары болғаны мәлім. Олар, ілгеріде ескерткеніміздей, ағылшын қазақ тілі құрылысының ерекшелігінен, тілдік дәстүрлі эквиваленттердің аздығынан және осы тілдерде сөйлейтін халықтар ұғымында қалыптасқан әдет-ғұрып, салт-санаға байланысты сөздердің өзгешелігінен туып жатқан қиындықтар еді.

Қазір ағылшын тілінен қазақ тіліне аударудың алуан түрлі арналы жолдары жасалды. Жаңа ұғымды берерлік тіліміздің дәстүрлі эквивалентті құрайтын жаңа терминдер, жаңа тіркестер пайда болды. Мұның көптеген мысалын шығармаларының аудармаларынан көреміз.

Алайда қайсыбір тілдік материалдың мағыналық салмағы сайма-сай келмей шаршататын түс кездесуі әбден мүмкін. Мұның себебін проф. А.А.Реформатский былай түсіндіреді: «Частные случаи непереводимости основываются на чисто языковом факте – отсутствии в одном языке материальности, имеющейся в другом».

2.2 Фразеологизмдерді аудару мәселелері

Фразеологизмдер, жалпы тілдердегі тұрақты тіркес атаулының бәрі аударма практикасы үшін де, теориясы үшін де ең қиын, күрделі проблеманың бірі. Аударма тәжірибесінде фразеологизмдерді екінші тілге берудің неше түрлі қиындықтары кездесіп, теориялық тұжырым жасауға итермелейді. Өйткені әр тілдегі фразеологизмдердің мағыналық және стилистикалық қызметі алуан-алуан болады. Оның құрамына кірген сөздердің байланысы да әр тілде әрқилы. Міне, осыларды аудару кезінде әр тілдің өзіне ғана тән сөздердің тіркесу ерекшелігі көрінеді.

Фразеологизмдерді бір тілден екінші тілге аудару мәселесі аса қажет, әрі барынша қиын проблема екенін сол еңбектерден және көркем әдебиетте қолданылып жүрген фразалық тіркестер табиғатынан-ақ тануға болады. Ғылымда фразеология мәселесі сөз бола бастаған уақыттан-ақ оны екінші тілге аудару жайы қарастырылып келеді. Аударма ел мен елдің арасына дәнекер болатын аса зор мағыналы құрал. Аудармамен шұғылданған бірде-бір зерттеуші фразеология мәселесін аттап өте алған емес. Тіркестердің аудармасын тікелей тексермегенмен, аудармашы-зерттеуші өзінің саласына қатысты тұстарда фразеология аудармасына байланысты пікірін айтып отырған. Бұл тұста ескеретін бір жайт, сол айтылған пікірлердің бәрі біркелкі емес екенін және ондай пікір қозғаушылар әрқилы ғылым өкілдері екенін есепке алған жөн. Жалпы аударма проблемасы жөнінде айтылып жүрген тұжырымдарды екі топқа бөлуге болар еді. Бірі әдебиетшілер тарапынан айтылған, екіншісі тілші ғалымдар ұстанған пайымдаулар. Бұл екі ағым өкілдері қызу қарқында қарсы дау айтысқанмен, кейін аударма теориясының өзіне ғана тән, өзіндік сырларына тереңірек үңіліп, көп жағдайда келісімге келген. Мұның өзі белгілі дәрежеде аударманың ғылым ретінде қалыптасып, әрқилы проблемаларын алға тартқанын танытады. Сонда да болса, біз аударма мәселелерін әдебиетшілер мен тілшілер қауымдаса тексеріп жатыр деп айта алмаймыз. Ғылым болған соң оның даулы, даусыз мәселелері толып жатады.

Фразеологизмдерді аудару мәселесі аударма теориясының бір саласы болғандықтан, бұл жайында тілші, әдебиетші ғалымдар әрқилы пікір өрбіткен.

Бұл мәселені орыс ғалымдары да, қазақ ғалымдары да, ағылшын ғалымдары да сөз етіп жүр. Басқа тілдерде де аударма ғылым объектісі болып табылады [10, 38].

Тұрақты тіркестердің екінші бір тілдегі табиғатын тексергенде, біздің жүгінетініміз орыс ғалымы, тіл маманы А.В.Федоровтың еңбектері. А.В.Федоровтың аударма теориясын жасаудағы рөлі айрықша. Оның «Основы общей теории перевода» кітабында біраз мәселелер қарастырылған. Фразеологизмдердің аудармасына байланысты да көптеген ғалымдардың еңбектерін мұқият қарап, қорытынды пікір айтуға тырысқандық байқалады.

Фразеологизмдердің аудармасы жөнінде әдебиетші ғалымдар да, тіл білімпаздары да, жазушы-журналистер де бірде арнайы тоқтап, енді бірде белгілі бір проблемаларға байланысты пікірлерін айтқан. Қай-қайсысы да белгілі бір көркем шығарманың аудармасын қараған кезде мақал, мәтелдер мен идиомалық тіркестердің аудармадағы көрінісін байқамай өте алмайды. Аударма теориясы үшін, оның ішінде фразеологизмдерді екінші тілде беру мәселесіне келгенде, әр кезде әртүрлі елдің әрқилы көркем туындыларының аудармасы жайында айтылған мұндай пікірлерді жинақтап, електен өткізудің мәні зор.

І.К.Кеңесбаев, М.К.Қаратаев, М.Б.Балақаев, Ғ.Ғ.Мұсабаевтардың зерттеулерінде осы мәселе тұрғысында біраз пайымдаулар жасалған. Қазақстанда аударма теориясын жасауға мейлінше зор еңбек сіңірген аудармашы ғалымдарымыз болды. Олар - С.О.Талжанов пен Ә.Сатыбалдиев. Аударма ғылымының теориясын жасауда бұлардан да басқа ғалымдардың үлесі мол. М.Жанғалин, Қ.Сағындықов, К.Шәріпов, І.Жарылғаповтардың ғылыми ой-пікірлері қазақ аударма ғылымының қалыптасып, дамуына едәуір ықпалын тигізді. И.Ландау, С.Қоспанов, Бектемісов, З.Тұрарбеков диссертациялық еңбектерінде де фразеологизмдерді аудару жайында арақідік

айтылған пікірлер бар. Жеке жазушылардың тілі және стилі, олардың көркем шығармаларда қолданған бейнелеуіш құралдарына арналған диссертациялық жұмыстар және зерттеулер көп. Жазушы бейнелеуіш құрал есебінде қолданған фразеологизмдерді, мақал-мәтелдерді тексерген арнайы еңбектер де бар. Мұндай жұмыстарда аударма мәселесі арнайы сөз болмағанмен, көңіл тоқтатуды тілейтін біздің тақырыбымызға аз да болса қатысы бар ғылыми тұжырымдар кездеседі.

Тілші ғалымдардан бұл салада ой толғағандардың бірі - І. Кеңесбаевтың мына бір тұжырымын алдымен еске алған жөн. «Аудару техникасы, аударма тілі өз алдына айрықша сөз болуға, айрықша тексерілуге тиіс деп ойлаймыз».

Академик ғалым «Қазақ тілінің идиомдары туралы» деген зерттеуінде аудару техникасына да байланысты өз топшылауларын айтқан. Ол идиома, мақал, фразалардың өзара айырмашылықтарын талдайды да, оларды басқа тілдерге аударудың жолдарын қарастырады. Бұларды аударуға бола ма, болмай ма деген сұрақтарға жауапты ғалым мақал, фраза, идиомдардың өз қасиеттерінен түзейді. Әрбір жеке тілдің өзіне ғана тән және анағұрлым көнеленген идиомдар сияқты категорияларды «калька» ретімен алмасқа лаж жоқ дейді. Мақал, фраза, идиомдардың лексикалық өзгешеліктерін егжей-тегжейлі талдайды да, олардың сөзбе-сөз аударуға келмейтіндігін түйеді. Бірақ І. Кеңесбаев бұларды бір тілден екінші тілге мүлде беруге болмайды деп үзілді-кесілді пікір айтпайды. Оларды аударудың әртүрлі жолдарын «ізденіп мағына жағынан сәйкес келетін тізбектерді тауып, аударма тілін жұртқа түсінікті етуді қарастыруымыз керек», - деп түсінеді.

М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаевтар «Қазақ тілінің стилистикасында» фразеологияның аудармасына арнайы тоқтаған. Мұнда авторлар мәселенің қиындығын айтып қарап отырмай, фразеологизмдерді аударудың әртүрлі жолдарын қарастырады. Үш түрлі тәсіл болуы ықтимал екенін дәлелдейді. Ол қандай тәсілдер:

Біріншіден, «фразеологизмдерді аударуда оның жалпы мағынасы беріледі».

Екіншіден, «фразеологизмдерді аударуда олардың өзара мән-дес келетіндігі ескерілетінін» айтады. Тіл-тілдегі фразеологизмдердің өзара сәйкес, мән-дес келуі, шынында да аударманың жатық, түсінікті болуына септігін тигізеді. Мұның аударма жұмысын едәуір жеңілдететіні сөзсіз.

Үшіншіден, «көптеген тұрақты сөз тіркестері бір тілден екінші бір тілге сөзбе-сөз аударылады». Бұл тұста авторлар тұрақты сөз тіркестерінің басқа түрінен идиомдарды бөліп алады. Мақал-мәтел, қанатты сөздердің сөзбе-сөз аударуға тезірек көнетінін мысалдармен көрсетеді.

Мұндағы аудармалар – әр тілдің фразеологиялық қорын байытатын көз. Осымен бірге сөзбе-сөз аударманың өрескел қатеге апарып соқтыратын сәтсіз мысалдарын да әртүрлі саяси көркем әдебиеттен алып көрсетеді.

Аудармашылар үшін тағы бір аса қажетті пікір мынау ма деп ойлаймыз. Аталған кітаптың авторлары фразеологизмдерді аударудың әлгіндей бірнеше тәсілдерін талдай отырып, аудару процесінде кетіп жататын қателердің сырына үңіледі. Мұндай жағдайда, әсіресе әр халықтың тілді қолдану дәстүрін мұқият ескере отыруы, әрбір тұрақты тіркестің шығу, жасалу төркінін зерттеп білу қажет екенін басты шарттың бірі есебінде ұсынады. Яғни, авторларша айтқанда, «фразеологизмдерді аударуда олардың мағынасын, қалыптасу жолын жақсы білу» қажет. Сөйтіп фразеологизмдерді аударудағы ең өнімді тәсіл сөзбе-сөз аударудың тиімді, тиімсіз жағы бар екен. Қазақ тілшілерінің фразеологизмдерді аудару жөніндегі пікірлері осыған саяды [20].

Жалпы Қазақстан бойынша аударма мәселелері жөнінде келелі ой толғап, кесек пікір айтқан ғалымдар көп емес. Осы деңгейден қарасақ, М.Қаратаевтың көркем аударма проблемаларына байланысты жазған сын-зерттеу мақалалары алдымен көзге түседі. Республикамызда көркем аударманың маңызын, мәнін, оның ерекшеліктерін жете түсініп, сауатты, салиқалы пікір айтушының бірі де М. Қаратаев. Аударманың әртүрлі мәселелеріне арналып жазылған еңбектерді түгел талдап жатпай-ақ, біз бұл жолы ғалымның тұрақты тіркестер төңірегінде айтқан ойларын

қарастырамыз.

Проф. Қаратаев «Тынық Донның» қазақшаға аударылуы және көркем аударманың кейбір мәселелері» [21] деген мақаласында тіл проблемасының, соның ішінде «орыс тілінде де бар, бейтарап идиома деп аталатындардың қалай шешілгенін сөз етеді. Автор тұрақты тіркестер түрін талдап жатпайды. Термин қолдану жағынан ауытқитын жерлері де бар. Жалпы идиом атаулының екі түрін бөліп алып, солардың аударылғыштық қасиетін тексереді. Бейтарап идиомдар және «ұлттық өз бояуы, ерекшелігі бар идиомдар». Зерттеушінің пікірі бойынша, бұлардың алғашқыларын «дәлмедәл, тіпті сөзбе-сөз дерліктей етіп аударуға мүмкіндік бар». Ал ұлттық ерекшелігі бар идиомдарды дәл бұлай аударуға болмайды. Сөзбе-сөз аударғанда түпнұсқа мағынасын беру мүмкін емес. Өз пікірлерін өзге ел ғалымдарының пікірлерімен тиянақтайды. Мәселен, әзірбайжан ғалымы Д.Азимовтың да осыны қолдайтынын айтады. Мұндай идиомдарды аударуға болмайтындықтан, олардың тек қана баламасын іздестіру қажет деп біледі.

Аударма кезінде ауыз әдебиетінің сөз орамдары да творчестволықпен пайдалануға болатыны әңгімеленеді.

Ал орыс тіліндегі идиомдарға сай балама қазақ тілінен табылмайтын жағдайда аударушылар жаңа идиомдар мен мақалдар құрастыруға тырысқан. М. Қаратаев идиомдар проблемасын арнайы зерттемеген. Оны тек аударма проблемаларының бірі ретінде жол-жөнекей сөз етеді. Бұл түсінікті де. Аудармада жазушының көркем бейнелеуіш құралдары қозғалмай тұрмайды. Сол себептен идиома аударма талдамасының логикалық жалғасы ретінде аз ғана тексерілсе де, ойға азық тастайды. Сағындықов халықтар мақал-мәтелдерінің кейбірі неге біріне-бірі сай келеді деген мәселеге тереңдемейді. Осы мәселенің сырына аз да болса М. Қаратаев үңіліп, толғамды пайымдаулардың басын бастаған тәрізді. Ол: «Барлық халықтардың, соның ішінде орыс халқы мен қазақ халқының да ауыз әдебиетінде пікірлеу образдарына, суреттеудің поэтикалық құралдарына, халықтардың сан ғасырлар бойы тәжірибесін, даналығын бейнелейтін мақалдар мен

мәтелдерде бәріне ортақ, ұқсас, туыс жәйттер көп», - дейді. Бұдан біздің байқайтынымыз М. Қаратаев идиомдарды мүлде аударылмайтын категорияға жатқызбайды. Оларды бір тілден екінші тілге аударуға әбден болатынын «Тынық Донның» қазақша аудармасын тексеру арқылы дәлелдейді. Және аударманың әрқилы тәсілдерін көрсетеді. Халықтардың тарихына тереңірек үңілсек, көптеген көрші елдің тіршілігі, болмысы, кәсібі ұқсас болғанын байқаймыз. Ұқсас тірлік, ортақ кәсіп әр тілде түрлі асыл ұғымдарды, нақыл сөздерді дүниеге келтірген. Бұдан халықтар ой-пікірінің тең, деңгейлес екенін, қай-қайсысының болса да тілге шешен, ойға жүйрік екенін білеміз. Олай болса, қай халық жасаған ұғым болмасын, оларды бірінен-біріне аударуға әбден болады.

Басқа тілдерге қарағанда, қазақ тілінде аударма мәселесінің зерттелу жайы онша мақтарлық емес. Ал оның жекелеген проблемаларына келгенде жағдай мүлде төмен. Мәселен, көркем әдебиеттегі тұрақты тіркестердің екінші тілде берілу жайы арнайы тексерілмеген сала. Басқа тілдерде аударма проблемаларын сала-салаға бөліп, жан-жақты терең талдаған. Әрине біз бұл салада арнайы еңбек жазып, өзінің күллі өмірін аударма теориясын жасауға арнағандардың ісін жоққа шығара алмаймыз. Алайда бірді-екілі еңбекпен ғылым жасалмайтыны да белгілі. Жоспарлы түрде жұмыла кірісіп, аударманың бар тармағын тарамдап талдағанда ғана ғылыми ой-пікірлер дамып, ғылыми айтыс туғанда ғана ғылым болмақ.

Қазақ тілінде де аударманың жеке салаларына арналған еңбектер бар. Солардың ішінен жазушы Мұзафар Әлімбаевтың «Өрнекті сөз — ортақ қазына» деп аталатын кітабы. Бұл кітап ақынның көптен ізденіп, жинақтап жүрген еңбегінің нәтижесі. Кітап мақал-мәтелдердің көркем құрал ретіндегі рөлі және оларды аударудың жолдарын қарастырады. Автор көптеп практикалық жұмыстармен де шұғылданған. Ол көптеген халықтың мақал-мәтелдерін аударып баспадан шығарған. Сөйтіп өзге ұлттың талай айшықты сөзін халқымыздың ортақ қазынасына айналдырған.

2.3 Фразеологизмдердің көркем шығармалардағы қызметі және оларды аударудың жолдары

Фразеологиялық единицалардың көркем әдебиетте қолданылу сапасын тұрақты сөз тіркестерінің әр түрінің өз қасиеттерінен бөліп қарауға болмайды.

Жалпы сөз өзара қатынас құралы есебінде негізінен екі түрлі қызмет атқарады: номинативті (сөздің атаулы қасиеті) және коммуникативті функцияда жұмсалады. Яғни сөздер, сөз тіркестері атаулы күйде және қатынас құралы есебінде жұмсалады.

Коммуникативті қызмет атқаратын көбіне-көп сөйлемдер. Бұлар ойласу, бір нәрсе туралы біреуге хабар беру түріндегі тиянақты, түбірлі ойдың түйіскен түрі. Сөздердің бұлай өзгеруінде екі грамматикалық тірек (бастауыш пен баяндауыш), екі логикалық тірек (субъект және предикат) бар. Дәл осы сияқты тұрақты сөз тіркестері де коммуникативтік қызмет атқарады. Бірақ фразеологиялық единицалардың ерекшелігі осы екі түрлі қасиетпен шектелмейді.

Көркем әдебиет үшін бұлардың ең қажетті белгілері мынадай бірнеше қосымша қызметіне байланысты. Фразеологиялық единицалар өзінің табиғатында сөйлеуімізді образды бейнелі-айшықты етуге бейім. Қысқа, нақты, тұжырымды сөйлеуге баулиды. Сөйлеуіміздің эмоциональды-экспрессивті бояуы күшті болады. Және айтылған пікір өмірдің көптеген құбылыстарынан қорытылып жинақталған сөз тәрізді даналық сипат алады. Осыған қоса сөзіміз терминологиялық дәлдікпен түсініледі. Сондай-ақ сөзімізді мағыналы, мәнді етуде фразеологизмдер көп жеңілдік жасайды.

Сөздің образды-бейнелі болуы дегенді қалай түсінеміз. Ауыспалы астарлы, метафоралы тіркестерді орнын тауып дәл қолдана білсе, сөйлеуіміз әдемі, әсерлі, образды болудың үстіне ұйқасты-ырғақты әуенге көшеді. Фразеологиялық единицалардың бәрі бірдей тілімізді дәл осындай әсерлі, бейнелі ете бермейді. Мұндай мәндегі тіркестер көбінесе метафоралы пішіндегі фразеологизмдер. Яғни құрамындағы бір, екі не барлық сөздері

астарлы мағынада болып келетін тұрақты сөз тіркестері тілімізге бөлекше өң беріп, ажарландырып тұрады. Ал фразеологизмдердің ауыспалы, астарлы мағынасы болуы деген өмірдегі неше алуан заттар мен құбылыстарды және олардың өзара қатысы мен ерекшеліктерін соншама дәл, көпке түсінікті карапайым формада, әрі әсем, көтеріңкі, көркем тілмен жеткізу деп түсіну қажет.

Метафоралы фразеологизмдер заттарды өзгеше құлпыртып, әсем жасандыратыны сондай, тіпті әлгі заттың өзін көрмей-ақ қолмен ұстап, көзбен көріп тұрғандай боласыз. Міне, сондықтан да мұндай фразеологизмдерге жазушылардың қай-қайсысы болмасын мейлінше әуес.

Образды-мәнерлі тұрақты тіркестердің ішінде мақал-мәтелдердің қызметі өзгеше. Акад. Ф. И. Буславтың мақал мен мәтелді кішігірім көркем шығарма есебінде қарауы заңды. Шынында халық мақал-мәтелдері өмір шындығынан сығымдалып шыққан шағын шығарма.

Жазушылардың творчестволық ісінде метафоралы фразеологияның таптырмайтын тағы бір қасиеті – эмоциональды-экспрессивтік ажары.

Жіктеп, саралап, салалап айтар болсақ, фразеологиялық единицалардың көркем әдебиеттегі рөлі сан алуан.

Фразеологиялық орамдар жалпы барлық стильде қолданылады, бірақ әрқилы ыңғайда қызмет атқарады. Ғылым және ресми-іс стилінде, жалпы әдеби, стильаралық тұрақты тіркестер атау күйінде (номинативті қызметте) жұмсалса, көркем әдебиетте, публицистикада, сөйлеу тілімізде ең алдымен фразеологизмдердің экспрессивті-стилистикалық жағына аса зор мән беріледі. Әсіресе күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде, кітаби тілде мол кездесетін фразеологизмдердің мәнерлі мүмкіндіктері қатты ескеріледі. Жоғарыдағы мысалдарға қараңыз.

Көркем әдебиет пен публицистикада фразеологиялық орамдарды қолданудың бірнеше жолы бар. Жазушылар, публицистер фразеологизмдерді сол күйінде ғана алып қоймай, белгілі мақсатқа орай оларды өзгертіп, құлпыртып та жібереді. Фразеологизмдердің семантикасын, құрылысын және

экспрессивті-стилистикалық қасиетін жақсартып, жаңғыртып отыратын да тұстары бар. Жаңадан мағыналық реңк алып, бірнеше көркемдік қасиетке ие болады. Сөздердің байланысу қабілеті молаяды. Өйткені кейбір ғалымдарымыздың айтуына қарағанда, жазушылардың фразеологиялық творчествосы бұрыннан бірігіп тұрақтанған сөздердің үйреншікті қалпын жасаңғыратуында болса керек.

Осы жаңарту, жаңғыртуда авторлық өрістер бірдей болмайды. Әркімнің творчестволық мүмкіндігі, білімі, шеберлігі әрқалай болуына орай фразеологизмдерге енгізілетін жаңа бояулар, жарқын ажарлар да алуан-алуан болып келмек.

Тұрақты сөз тіркестеріне жататын мақал-мәтелдер де, идиомдар да, қанатты сөздер де стилистикалық мақсатта қолданылады. Бұлар барлық жанрда көрінеді. Өте икемді, қысқа орамдар көркем шығармаға өзі тіленіп тұрады десе де болар еді. Мақал-мәтелдердің образдылық қуатын Н.В.Гогольдің мына бір сөзі айқын танытса керек: «В пословицах наших ... видно необыкновенная полнота народного ума, умевшего сделать все своим орудием: иронию, насмешку, наглядность, меткость, живописного изображения...».

Көркем әдебиетте мақал-мәтелдер кейіпкерлердің ішкі жан-дүниесін, психологиялық мінез-құлқын, сөйлеу мәнерін суреттеу үшін қолданылады.

Мақал-мәтелдердің, идиомдардың және фразеологиялық единицалардың басқа түрлерінің көркем әдебиеттегі бейнелеу, суреттеу құрал ретіндегі қызметінің алуан-алуан сипатын, қасиетін М.Горький шығармаларынан айқын көруге болады.

Халық тарихын және оның әлеуметтік-саяси ой пікірін білу үшін, ең алдымен ертегілерге, аңыз-әңгімелерге, мақал-мәтелдерге айрықша назар аудару қажеттігін айтады. «Шынында да мақал-мәтелдер халық бұқарасының ой-өрісін өте айқын көрсетеді, сондықтан да жас жазушылардың осы материалмен танысуы аса пайдалы». М.Горькийдің мақал-мәтелдерге құмар болуының басты себебін мына айтқан пікірінен анық ұқсақ керек: «Пословцы

и песни всегда кратки, а ума и чувства вложено в них на целые книги».

Сөйтіп жазушы сөз бен ой толғауды ежелден машық еткен. Ол «пословица век не сломится» деген тәрізді мақалдарды еске ала отырып, тілдің табиғатында даналық өсиет айтуға бейім болғанын дәлелдейді. Өзінің жазушылық өнеріне осы халықтық нақыл сөздерді тірек етеді. Міне, сондықтан фразеологизмдер жайында, оның аударылу процесі хақында пікір болғанда М.Горькийдің пікірлерінің мәні ерекше.

Біз жазушылардың сөз қолдану қабілетін карағанда жеке сөздердің, сөз тіркестерінің спецификалық ерекшеліктеріне қоса, жалпы халықтық тілдегі сөздердің семантикалық даму мүмкіндіктерін де анықтаймыз. Нағыз суреткер тілдің осындай айрықша қасиеттерін дәл танып, оларды шебер пайдаланады.

Ағылшын жазушыларының шығармаларындағы фразеологизмдердің қолданылуынан мынадай жағдайлар аңғарылады. Мұнда сөздердің фразеологиялық тіркесінің кеңеюі және олардың әрқилы өзгеріске түсуін көреміз. Мәселен, бұрын тіркеспеген, бір-бірімен байланысқа түспеген сөздерді жазушы алуан түрлі құбылту нәтижесінде қилы-қилы қызықты комбинация құрады. Мұндай жаңашылдықтың бәрі де әрине тілдің заңдылықтарына мүлде қайшы келмей, қайта сөздердің тіркесу қабілетіне сай фразеологиялық топтар негізінде жасалады. Сонда көптеген сөздер мен жаңа жасалған тұрақты тіркестердің семантикасын анықтап, олардың көркемдік ажарын мүмкіндігін толықтыра түседі.

Жазушының халықтан ала бөтен тілі жоқ, сонымен бірге оның шығармаларының тілі жалпы халықтық тілмен тепе-тең де бола алмайды. Фразеологизмдер жалпы халықтық тілдің шұрайлы бір элементі, тобы, яғни бұларды да сол халықтық тілмен тығыз байланыста қарау керек. Сонымен бірге олардың өзгешелігін де айыра білген дұрыс. Бұларды белгілі бір көркем туындыда қолданудың реті біркелкі емес. Ол біріншіден, автордың талғамына, екіншіден, шығарманың мазмұн-мақсатына, үшіншіден, жанрына байланысты. Жазушы сол шығармасында айтпақ ойын, оқырманға білдірмек мақсатын жалпы халықтық тіл мен әдеби тілдің бай материалын барынша

мол пайдалана отырып баяндайды және ол ойды қалай болса, солай емес, мейлінше түсінікті, шебер жеткізуге тырысады. Ал жазушы тілін түсінікті, әсерлі, дәмді ететін бейнелеу құралдарының бірі – фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, идиомдар. Бұларды қолдануда жазушылардың әрқайсысы әрқилы тәсілдерге барады.

Ч.Диккенс «Оливер Твист» романында фразеологизмдерді өте көп қолданған. Мысалы: the run of one's teeth – 1) тегін тамақ, тегін тамақтандыру; демеу, көмек. 2) ауыспалы мағынасы – дамымау, дамуды тоқтату; құлдырау; ызғындау. a run of luck (немесе of good luck) – бақытты шақ, бақытты кезең, жолы болғыштық, үнемі жолы болу. the kid (немесе the kinchin) lay жарг. – көшеде баланың ақшасын ұрлау. set one's heart (немесе mind) on (немесе upon) something [немесе set one's mind to something) – бірдеңеге ұмтылу; бірдеңені қалау; бірдеңені қатты тілеу. What's the row? – 1) бұл қандай шу? Неліктен бұндай шу? Андағы қандай шу? 2) не болып жатыр? Не болды? Қандай жағдай жүз берді? Қандай жағдай болды? Қандай оқиға болды?

Ч.Диккенстің «Оливер Твист» романындағы фразеологизмдерді аудару мәселесіне келетін болсақ, бұл мақсатта түрлі әдіс-тәсілдер қолданылған. Ч.Диккенстің «Оливер Твист» романындағы фразеологизмдерді аудару барысында біріншіден, фразеологизмдердің жалпы мағынасы берілген.

Екіншіден, фразеологизмдерді аударуда олардың қазақ тіліндегі фразеологизмдермен мәндес келетіндігі ескерілген.

Үшіншіден, көптеген фразеологизмдер сөзбе-сөз аударылған.

Фразеологизмдердің грамматикалық, стилистикалық және функционалдық өзгешелігі бар.

Ч.Диккенс пайдаланған фразеологизмдердің өзіндік ерекшеліктері бар. Фразеологизмдер көркем әдебиетте қашан да белгілі бір сөйлем ішінде беріледі. Олай болса бұларды сөйлеммен байланысты тексерген дұрыс. Кейде бұлар өзара синоним болып та жұмсалады. Бірақ мұның сыры әдеттегі синонимдерден басқаша. Фразеологияның грамматикалық ерекшелігі дегенде

осы қасиетін, яғни сөйлемде белгілі бір грамматикалық формада, белгілі бір сөз табын тілейтінін айтамыз. Сөйтіп ол грамматикамен әсіресе морфологиямен байланысты. Ал лексикологиямен байланысты болатын себебі, онда лексикалық сөздердің болатындығынан. Фразеологизмдер белгілі бір сөйлем мүшелері ретінде көрінетіндіктен синтаксиспен де тығыз байланыста.

Фразеологиялық тіркестердің грамматикалық заңдылықтары олардың стилистикалық қызметін де танытады. Яғни бұл синтаксистік стилистика элементі. Бұдан біз фразеологизмдердің белгілі бір грамматикалық формаға түсіп, қажетті стилистикалық қызмет атқаратынын көреміз. Сөйлем біздің қатынас құралымыз – тілдің ерекше единицасы. Егер сол сөйлемдегі кейбір сөздің, не жай тіркестің бірінің орнына фразеологиялық тіркесті қолдансақ, сөзіміз басқаша стилистикалық өң-аजारға ие болатынын байқаймыз. Әлгі сөйлеміміз бұрынғыдан гөрі экспрессивті-эмоциональды кейіпке түседі, басқаша айтқанда, әсерлі әсем болмақ. Бұлар сөйлемнің басқа мүшелерімен байланысқа түскенде әрқилы мінез танытады. Егер бастауыш рөлінде тұрса, сол бастапқы дербес күйі сақталады, ал сөйлемнің басқа мүшелерінің бірінде тұрса әбден кірігіп кетеді. Сөйтіп олардың грамматикалық байланыстары әртүрлі.

Ч.Диккенс шығармаларынан байқалатыны, ондағы фразеологизмдердің бәрі дерлік әрқилы қызметте жұмсалатыны. Яғни олар барлық грамматикалық, синтаксистік стилистикалық қызметте жұмсала береді.

Ч.Диккенс өмір шындығын, қоғамдық құбылысты, болмыстың неше алуан фактілерін көркем суреттеу үшін фразеологизмдерді жиі қолданған.

Ч.Диккенс фразеологизмдерді творчестволықпен қолдана білген. Ол баяндалатын құбылыстың ыңғайына орай фразеологизмдерді әрқилы қызметке жегеді. Құрылысы, формасы өзгеруі де, өзгермеуі де мүмкін. Ол автордың творчестволық мақсатына байланысты.

Ч.Диккенс шығармаларында фразеологизмдерді қолдануда әртүрлі тәсілдерге барған. Фразеологизмдердің сипатын, құрылысын, мәнін анықтау

аударма теориясының кейбір мәселелерін шешуді жеңілдетеді. Бұларды айқындап алмай олардың аудармасын сөз ету мүмкін емес. Өйткені автордың өзіне ғана тән стилін осы тектес құбылыстар танытады. Біз мұны анықтау арқылы жазушы стилінің сипатын және әдеби тілге қатысының қаншалықты екенін қадағалаймыз. Бұл аударма үшін, аудармашы зерттеуші үшін қажет.

Күрделі тіркестер – идиомдарды, фразеологиялық топтарды былай қойғанда, жеке сөздердің өзін де екінші тілде беру процесі оңайға түспейді.

Өйткені қайсыбір тілді алсаңыз да, оның әрқайсысының өзге тілге сай келе бермейтін толып жатқан ерекшеліктері бар. Туыстығы басқа тілдердің бірінен-біріне аудару процесі оңайға соқпайды.

Әлгі қиындықтар осы тектес ерекшеліктерге де байланысты. Қазіргі реалистік аударма теориясы түпнұсқаның осы типтес өзгешеліктерін толық жеткізуді талап етеді. Шығарманың тек мазмұнын қанағат тұтып отыратын кез де болған. Енді мазмұн мен идеяға қоса шығарманың сан қилы тілдік құбылыстарын, автордың стилін жеткізу – өмірдің өзі туғызған заңды талап. Яғни белгілі бір шығарма түпнұсқада қандай болса, аударма тілде де үлкенді-кішілі бар қасиетімен түгел жеткізілуі тиіс. Ғалымдардың, тәжірибелі аудармашылардың пікірінше, идиомдар мен фразалық топтар аударманың ең қиын саласы екені анық. Бұл фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің өзіндік қасиеттерінен туатын қиындықтар. Және фразалық топтардың әр тілде өзінше тұрақтанған, сол тіл аясына ғана сыйымды тұтас мағынасы болатынын жоғарыда жеке-дара тексеріп қараған болатынбыз.

Әдетте идиомдар барынша қысқа боп келеді де барлық компоненттері жиылып бір-ақ мағына білдіреді. Ал компоненттерін жеке-жеке алып қарасаңыз, өзінің бастапқы лексикалық мағынасынан айырылып, дерексізденіп кеткенін байқамыз. Бұл көптеген жыл жемісі болса керек.

Фразалық топтар да идиомдар тәрізді қысқа, нақты, тұжырымды боп келеді. Компоненттерінің негізгі орны тұрақты. Бірақ мұның компоненттері бастапқы, негізгі мағынасынан айырылмай-ақ бір тиянақты ойды бейнелеп, тұспалдап жеткізіп тұрады. Идиомдардан айырмашылығы осы қасиетінде.

Бұларды аудару кезінде туатын қиындықтар осындай қасиеттеріне байланысты. Бәлкім, осы қасиеттерінің кесірінен болар идиомаларды тек сол халықтың мүлкі деп қарап, оны өзге тілге аударуға мүлде болмайды деген ұғымның соңғы уақытқа дейін белең алып келуі. Ондағы айтылатыны идиом құрамындағы сөздерді жеке-жеке аударғанда мағынасыз бір бөлдір-батпак боп шыға келеді деу. Осылай қараған да дұрыс. Бірақ, олар әлгі идиом компоненттерін сол тілдің өзінде жеке-жеке алып қарағанда да ешбір мағына бермейтінін ескермейтін. Сондықтан бұл жерде идиомдардың компоненттерін жеке-дара бөліп қарамай, солардың бәрі жиылып беретін мағынасын ғана екінші тілден іздестіруіміз қажет. Сонда біз әлгідей ел мен елдің, халық пен халықтың арасына қорған орнатып, шек қоймайтын боламыз. Сайып келгенде, бір халықтың тілінде жазылған, айтылған ой мен мазмұнды және оның қалай айтылуын екінші тілде әбден беруге болады. Өйткені ұлт пен ұлттың зат, әлем тұрғысындағы түсінігінде жоғары, төмендік жоқ, бәрінің ойлау жүйесі бірдей.

Міне, сондықтан аудармашы-ғалымдар, жазушылар автордың қандай бір ерекшелігі болмасын, стилін сақтап аудару керек деп тұжырады. Идиома, фразаларды аудару дегенімізді автордың стилін беруге жол деп қарауымыздың себебі осыдан.

Идиомдарды аудару жайында түрлі-түрлі пікір тараған. Бірі аударуға болады десе, екіншісі, керісінше, аударуға болмайды дейді. Мұндай кереғар пікірлердің туу себебі мынада. Біріншіден, идиомдардың жоғарыда ескертілген ерекшеліктеріне байланысты. Екіншіден, идиом сөздердің аударылу тәжірибесін қорытып зерттеген нақты еңбектің күні бүгінге дейін болмауында. Үшіншіден, бұл мәселе жайында пәлендей бір ереже жасау қиын-ақ. Сондықтан әрбір нақты іс, тәжірибе үстінде аудармашы өзінің білімі, таланты, шеберлігінің шама-шарқына орай бұл мәселені өзінше шешуі тиіс. Оның негізгі сүйенетін тірегі автордың стилі болу керек.

Идиом мен фразалық топтарды, мақал-мәтелдерді аударудың біздіңше, бірнеше жолы бар сияқты.

Екіншіден, аударылатын тілден сол мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердің эквивалентін іздеу қажет. Ондай эквиваленттер көптеп табылады.

Халықтардың тіршілік ету формасы, тұрмыс жайы ұқсас келе береді. Соған орай әрбір ұлттың өмір тәжірибесін тұжырып, нақтылап, ұйқастыра айту қабілеті байқалады. Әлгі айтылған сөздің объектісі бір болуына байланысты ұқсас фразеологиялық орам жасалады.

Мақал-мәтелдерді аудару керек пе немесе эквивалентін табу керек пе деген мәселе айналасында да талай пікір тараған. Жоғарыда ескерткеніміздей, кейбір әдебиетші ғалымдар егер фразеологизмдерді аударсақ түпнұсқадағы мағына мүлде жоғалады, бастапқы әсерден жұрдай болады дегенді айтады. Ал басқа зерттеушілер, әсіресе К.Чуковский барлық жерде бірдей мақал-мәтелдердің ана тіліндегі баламасын іздей бермей, қайта мүмкіндігінше аударуға тырысу керек дейді... «ибо народные пословицы тем-то дороги, что в них самобытная живопись. Национальные приемы мышления».

Бірақ қайсыбір тілді алсаңыз да, өзінше бейнелеу әдісі, сол образды тек өзіне ғана тән белгісімен әсемдеп, әсерлеп беру жүйесі болады. Мұндай ерекше белгілер фразеологизмдер мен мақал-мәтелден айқын көрінеді. Сондықтан ондай құбылыстарды қарадүрсін аудару салу білімсіздік болар еді.

Көркем әдебиетте жалпы халықтық тіл барлық грамматикалық айшықтарымен, сөздік құрамының күллі байлығымен жазушының шеберханасына түседі де, шындықты суреттеудің құралы есебінде пайдаланылады. Жазушы дәл осы жалпы халықтық тіл арқылы әдеби кейіпкерлер мен мінез-құлықтарды сомдап соғады. Кейіпкер бейнесін дараландырып, типтендіріп, диалог жасаудың түрлі әдіс-тәсілдерін құрады. Шығарманың тақырыбы мен идеясын айқындайды, жазушы стилін тұрақтандырады. «Оливер Твист» аудармасы дегенде ең алдымен айтарымыз

бұл шығарма тәжірибелі аудармашының қолына тиген. Қайсыбір аудармашыларды қарағаныңызда, аудармашының кейбірінің түпнұсқа тілін немесе аударма тілін жете білмейтіндігі көрініп тұрады. Тілді аударма білу үлкен шеберлік. Ал енді сол тілді түпнұсқаның ыңғайына қарай бейімдеп, өзге тілде өрнектелген сом бейнелердің сан алуан сөз түйдектерін жасауын, сөйлеу мәнерін, түпнұсқаның шеңберінен шығып кетпей, екінші тілде беру және сол аударылғалы отырған тілдің ішкі заңдылықтарын бұзбай беру бұдан да асқан шеберлікті тілейді. Аудармашы аударма өнерінің осындай қиын да қызықты принциптеріне ыждағатпен қараған.

Бұл шығармада фразеологизмдерді, мақал-мәтелдерді қолданатын кейіпкердің бірі Оливер. Ол өзі өмір сүрген ортаның бар тірлігіне белсене араласып, өз пікірін қаймықпай айтатын адам. Оның сөздері бейнелі, бедерлі.

Белгілі бір халықтың ғасырлар бойғы әдет-ғұрып, салт-санасы, күнделікті тұрмысына байланысты қалыптасқан ұғымдары болады. Соған орай түрлі мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, нақыл сөздер жасалады. Яғни, керісінше, әлгі мақал-мәтелдер белгілі бір халықтың, белгілі бір дәуірдегі тіршілік-тынысынан хабар беретін тарихи факторлар.

Аудармада мұндай факторларға мән бермеуге болмайды. «Оливер Твисттегі» фразеологизмдердің біразын қазақ тұрмысына байланысты туған мақал-мәтелдерімен аудару ұшырасады. Көп жағдайда бұл тәсіл оқушыны түпнұсқадан аулақтататын тәсіл.

Мақал-мәтелдерді, фразеологизмдерді аударуға болатынын көрдік. Оның бірнеше жолы бар. Әрине, мұның бәрі аударма сияқты азабы мен қызығы мол істе дөп келе бермеуі мүмкін. Қалай дегенде де аудармада түпнұсқадағы кестелі сөздерді келісімді етіп беруге әбден болады.

Сонымен фразеологизмдерді, мақал-мәтелдерді аударудың тәсілдерін мынадай үш топқа жинақтап айтуға болады. Біріншіден, мақал-мәтел құрамындағы сөздердің заттық мағынасын түгел беріп, дәл аударуға болады.

Екіншіден, кейбір сөздердің заттық мағынасын өзгертіңкіреп аудару керек. Үшіншіден, аударылатын тілдегі фразеологизмдер, мақал-мәтелдерді пайдалану қажет. Мақал-мәтелдерді аударудың осы типтес қағидасы орыс тілінде қалыптаса бастаған. Біз ұлттық ажары айқын аңғарылып тұратын фразеологизмдерді мұндай формулаларға салмаймыз. Бұлардың жөні бөлектеу. Фразеологиялық сөз тіркестер мен идиомалардың, мақалдар мен мәтелдердің және басқа тұрақты сөз тіркестерінің аударылу принциптері орыс әдебиетінде де, сондай-ақ біздің қазақ әдебиетінде де көркем аударманың неғұрлым көбірек зерттелген саласы. Фразеологиялық сөз тіркестер аудармасын сөз еткендердің қай-қайсысы болса да бұл мәселе жайында азды-көпті пікір айтпай өткен емес. Сыншы М. Қаратаев «Тынық Дон» романының аудармасына байланысты идиомалардың аударылу принципіне неғұрлым толық талдау жасап, оған дұрыс шешімдер айтқан, ф.ғ.к. Р. Сәрсенбаевтың диссертациялық еңбегінде бұл мәселе әдеуір сөз болған. Азербайжан ғалымы Д. Азимовтың, Өзбекстан ғалымы Н.Владимированың, грузин ғалымы Г.Гачечиладзенің диссертациялық еңбектерінен де бұл мәселеге, елеулі көңіл аударылып отырғанын көреміз.

Осылардың бәрінің пікірлерін қорытып айтқанда, идиомалардың – мақал-мәтелдердің, канатты сөздердің, афоризмдердің, тағы басқа тұрақты сөз тіркестерінің бір тілден екінші тілге аударуға келмейтіндері жоқ оларды аударылу тәртібіне қарай, бірнеше жікке бөлуге болады.

Біріншісі-екі тілде де бар идиомалар. Мұндайларды аударудың керегі жоқ, тек ана тілінің қазынасынан тауып алып, орнына қоя білу керек. Олар кейде мазмұны жағынан да, формасы жағынан да дәл келіп отырады. Мәселен, «волки сыты и овцы целы» -«қасқыр да тоқ, қой да аман», «что посеешь, то и пожнешь» -«не ексең, соны орасың» деген сияқты. Кейде форма жағынан дәл келмесе де, мазмұны бойынша сол мақалдың толық баламысы бола алатындары бар. «Тише воды, ниже травы»-«бетегеден биік,

жусаннан аласа», «из мухи делает слона» -«түймедейді түйедей етеді», «на нет и суда нет»,- «жоққа жүйрік жетпейді» деген сияқтылар. Мұндайлардың бәрі соншалық әдемі аустырылады да, шығарманың екінші тілдегі нұсқасына жарасымды түрде кірігіп тұра қалады.

Екіншісі-қазақ тілінде ондай дайын үлгілері жоқ идиомалар. Оларды, мазмұны мен формасын дәл сақтай отырып, еркін аударуға тұра келеді. Бірақ аударғанда мақал мен мәтелдің барлық ерекшеліктері сақталуға тиіс. Яғни ұйқасымы, үндесуі, ұтқырлығы, әсерлілігі толық беріліп, оқушыға бірден ой салатындай болуға тиіс. «Кто не работает, тот не ест», - «еңбек етпеген ішіп жемейді», «лучше меньше, да лучше» -«аз болса да саз болсын»; «маленькая собачка до старости щенок»-«қәнден ит қартайғанша күшік»; «лучше поздно, чем никогда»-«ештен кеш жақсы»; «взялся за гуж-не говори , что не дюж» - «ауыр жүкке жегілме, жегіле қалсаң егілме» деген тәрізді. Бұл аудармаларда жалпы формасы да, ырғағы мен үндестілігі де, бүкіл мазмұны да дәл келген. Сондықтан да олардан көбі қазір қазақтың өз мақалы сияқты болып, тұрмысқа еніп кеткен. Жұрт оны тек аудармада ғана емес, жай от басында да, әңгіме – кеңестерде де, жазу-сызуда да, журналистика мен әдебиетте де іркілмей қолданып береді. Демек, бұлардың бәрі қазақтың өз мақалына айналып кеткен. Аударманың көздейтін мақсатыда сол.

Үшіншісі-халықаралық аңыз болып, дүние жүзіне тарап кеткен ұғымдар. «Донкихотство», «ахиллесова пята», «буриданов осел» деген сияқты. Бір кездерде біз «донкихотство» дегенді «қожанәсірлік» деп, «ахиллесова пята» дегенді «жанды жері», «осал жері» деп те аударып жүрдік. Бұл ол кездерде қазақ оқырмандары мұндай сөздердің түпкі төркінін білмейді дегеннен туған нәрсе еді. Қазір олай ете алмаймыз. Орташа мәдениеті бар қазақ оқырманы қазір Дон Кихот пен Қожанәсірді ажыратып алады. Сондықтан оларға «донкихотство» дегенді «донкихотшылдық» деп дұрыс аударған жақсы. Сондай-ақ, осы сияқты жалпы адамзаттық ұғымға айналып кеткен нәрселерді

қай-қайсысын болса да бұрмаламай, өз ұғымын көрсете отырып аударған артық. «Ахилесова пята» дегенді «Ахиллес өкшесі» десе кейбіреулер түсінбей қалар-ау деген жағдайда, оған сілтемемен арнайы түсініктеме беріп, бұл ұғымның қайдан және қалай шыққанын айта кетуге болады. Мұнымен біз өз оқырмандарымыздың жалпы адамзатқа ортақ мәдени деректерден хабардар бола беруіне себімізді тигіземіз. Сөйте-сөйте ондай ұғымдар сіңісіп те кетеді.

Қорытынды

Тіл – ғасырлар жемісі, халық мұрасы, ұлттық қазына. Халық өміріндегі тарихи бел-белестер, ұлы өзгерістер ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы жетеді. Ұлт мәдениетінің негізгі көрсеткіші - көркем әдебиеттің де шынайы болмысы, шеберлігі оның тілі арқылы көрінеді. Ал осы тілдің бейнелілігін, байлығын арттыра түсетін сөздік қордың ауқымды бөлігі – фразеологизмдер болғандықтан, әлем жұртшылығы ХХІ ғасырдың табалдырығын аттаған бүгінгі таңда әдеби тілдің фразеологиялық қорын зерттеудің теориялық және практикалық жағынан да өз негізі бар.

Жалпы, тіл білімінде фразеология мәселесі көп зерттеліп келеді десек те, әрбір әдеби тіл кезең ерекшелігін ашатын оның бай фразеологиялық қоры мен құрамы туралы арнайы зерттеулер жүргізілген емес.

Тілдегі фразеологизмдер – тілдік бірліктердің ішінде аккумулятивтік қызметі ерекше байқалатын, бірнеше мыңжылдықтар бойына пайда болып, дамып, қалыптасқан, әдеби тіл дамуы кезеңдерінің өзіндік ерекшелігін айқындайтын тілдің ажырамас бір бөлігі. Әр жазушы өз өресіне қарай тілдің фразеологиялық қорынан қажетін алады да, өз кезегінде әдеби тілдің дамуына үлесін қосып отырады. Шын мәніндегі ағылшын көркем әдебиетінің ұлы тұлғалары ретінде танылып, Шекспирмен негіздеген жазба әдеби тіл дәстүрін әрі қарай жалғастырған ағылшын жазушылары осы тіл қазынасын мәнді материал, көркем құрал етіп, әдеби тілдің көркемдік дамуын ілгерілетті.

Көркем шығарма тілінің фразеологиялық қорын зерттеу – бір жағынан жалпыхалықтық тілдің кезеңдік ерекшелігін терең білуге себептессе, екінші жағынан, әр суреткердің тіл шеберлігін жан-жақты ашып, оның әдеби тілімізді дамытудағы рөлін анықтаудың бірден бір жолы болып табылады. Себебі фразеологизмдер көркем әдебиет қажетін өтеуде халықтың эстетикалық талғамын ақтайтын ең бір күшті тілдік құрал болып келеді. Сондықтан әдеби тіл дамуы кезеңдерінің көркемдік сипатын танытуда

қомақты материалды «тілдің әдебилік сипаттарының біреуі» - фразеологизмдер береді.

Көркем шығарма тілін біршама терең зерттеген орыс ғалымы А.И.Ефимов әдеби тілдің негізі жалпыхалықтық екенін және сөз шеберлері сұрыптаған, байытқан тіл екенін айтады. Көркем әдебиет тілі, жеке жазушылар тілі - әдеби тілдің сипатын толығырақ көрсететін элемент және әдеби тілдің өзге стильдеріне қарағанда, жалпыхалықтық тіл нормасына көркем әдебиет тілі жақын тұр, яғни әдеби тілдің жалпыхалықтық сипаты көркем әдебиет тілінен көбірек сезіледі.

Көркем шығармада тілдің сөз байлығы мейлінше мол жұмсалып, әр алуан ой мен сезімді білдіретін тілдік мүмкіндіктерді кеңінен пайдалану орын алады. Яғни мұнда көркем тіл үшін икемділігі мол фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер жинақталады. Жазушы осы қазынаны пайдаланып, соның үлгісінде жаңаларын жасайды. Осы арқылы өз кезегінде әдеби тілдің дамуын жетілдіре, толықтыра түседі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Боранбаева Г.С. XV-XVIII ғ. Қазақ поэзиясы тіліндегі фразеологизмдер. Филол. ғылым. канд. дис. –Алматы, 1994. -169 б.
2. Боранбаева Г.С. XV-XVIII ғ. Қазақ поэзиясы тіліндегі фразеологизмдер. Филол. ғылым. канд. дис. –Алматы, 1994. -169 б.
3. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. Алматы, Рауан. 1991.-176 б.
4. Кунин А.В. Английская фразеология. Москва. 1970.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. 560-б.
6. В.В.Виноградов. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. 1946.
7. В.Н.Телия. Что такое фразеология? Москва. 1966.
8. М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаев. Қазақ тілінің стилситикасы. Алматы, 1966.
9. «Халық мұғалімі», 1946, №1-2.
10. Ф. Буслаев. Исторические очерки народной словесности и искусства, т. I-II. стр. 131.
11. И. И. Срезневский. Замечания об образовании слов из выражений// «Изв. ОРЯС», 1873, т. X, стр. 68.
12. Ф. Ф. Фортунатов. Сравнительное языкознание. Избранные труды, т. I. М., 1956, стр. 173-174.
13. А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка. Л., 1941.
14. А. А. Потебня. Из лекции по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. Харьков, 1894, стр. 103.
15. Ш. Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М, 1955, стр. 29.
16. «Современный русский литературный язык» (Программы задания для заочных пединститутов), вып. 24, 1933, стр. 12-16).
17. «Русский язык в советской школе», 1929, № 6.
18. І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика). А-1962.

19. К.Аханов. Тіл біліміне кіріспе. Алматы, 1965.
20. М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаев. Қазақ тілінің стилситикасы. Алматы, 1966.
21. М. Қаратаев. Туған әдебиет туралы ойлар. Алматы, 1958.
22. Айтбаев Ө.А. Аудармадағы фразеологиялық құбылыс. – А-1975, -227 б.
23. Акаева М.А. Субстантивированные слова в составе фразеосочетаний казахского языка // Тезисы республиканской научно-практической конференции «Актуальные проблемы преподавания казахского языка и литературы в вузах республики с русским языком обучения, -Кзыл-Орда, 1990. - 145 с.
24. Аронов Қ.Ғ. Қазақ тіліндегі халықтық космонимдердің этнолингвистикалық табиғаты: Филол. ғылым. канд. дис. - Алматы, 1992. - 196 б.
25. Ахметжанова Ф.Р. Фразеологические типы «относительное прилагательное плюс существительное» в казахском языке. Дис. канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1988. - 220 с.
26. Ахметжанова Ф.Р., Кудрявцева В.А. Слово в системе словарей русского и казахского языков. - Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 1996. - 126 с.
27. Ахметжанова Ф.Р., Кудрявцева В.А. Фразеологические словари в системе лингвистической подготовки будущего словесника // Русский язык и литература в казахской школе. -1998. - № 1. -с. 47-52.
28. Ахметжанова Ф.Р. Определительные фразеосочетания казахского языка: Монография. -Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 1998. - 212 с.
29. Ахметжанова Ф.Р., Ережепова С.К. Моделирование коммуникативных ситуаций при обучении казахскому языку как второму: Учебное пособие. -Усть-Каменогорск: Изд-во ВГИ. -1999. -36 с.
30. Ахметжанова Ф.Р., Қайырбаева Қ.Т. Тұрақты сөз тіркестері құрамындағы түр-түс атаулары // Қазақстан-2030: региональные проблемы научно-технического прогресса. -Усть-Каменогорск: Изд-во

ВКТУ, 1998.

31. Ахметжанова Ф.Р., Қайырбаева Қ.Т. «Ақ» сөзіне байланысты тұрақты сөз тіркестері // Қазақ тілі мен әдебиеті. - 1998. - № 7-8. - Б. 44-47.
32. Әбіласан Ә. Көне сөздер құпиясы. - Алматы: Ана тілі, 1998. - 112 б.
33. Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. - Алматы: Ғылым, 1984. - 184 б.
34. Балақаев М.Б., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. - Алматы: Мектеп, 1971. - 334 б.
35. Барашков В.Ф. Знакомые с детства названия. - Москва: Просвещение, 1982. - 110 с.
36. Бекбулатова С.А. Цветовой эпитет, его виды и стилистические функции // Актуальные проблемы преподавания казахского языка и литературы в вузах республики с русским языком обучения: Тез. докл. республиканской научно-практической конференции. - Кзыл-Орда, 1990. - 145 с.
37. Боранбаева Г.С. ХҮ-ХҮІІІ ғ. Қазақ поэзиясы тіліндегі фразеологизмдер. Филол. ғылым. канд. дис. - Алматы, 1994. - 169 б.
38. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Г. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. - Алматы: Санат, 1997. - 256 б.
39. Гафуров А. Имя и история. - Москва: Наука, 1987. - 221 с.
40. Дүйсенов М. Ғасырлар сыры. - Алматы: Жалын, 1988. - 228 б.
41. Дәуренбеков Ж., Тұрсынов Е. Қазақ бақсы-балгерлері. - Алматы: Ана тілі, 1993. - 224 б.
42. Жарқынбекова Ш.К. Цветообразующие прилагательные как объект художественного перевода (на материале произведений И.С.Тургенева); Дис. канд. филол. наук. - Алматы, 1994. - 192 б.